

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1969

Ч. 5 (101)

НОВА ЛІРИКА ІРИНИ ЖИЛЕН-
КО ТА РОМАНА КУДЛИКА

НОВЕ ОПОВІДАННЯ МИХАЙЛА
НЕЧИТАЙЛА-АНДРІЄНКА

ІВАН ДЗЮБА ПРО ОЛЬГУ КО-
БИЛЯНСЬКУ

ПЕТРО ПОТІЧНИЙ: УКРАЇНА
І БЛИЗЬКИЙ СХІД

«SUČASNIST» — MAI 1969
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТИВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки

Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

PROLOG RESEARCH CORPORATION

875 West End Ave. Apt. 14 B

New York, N. Y. 10025

USA

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відриваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

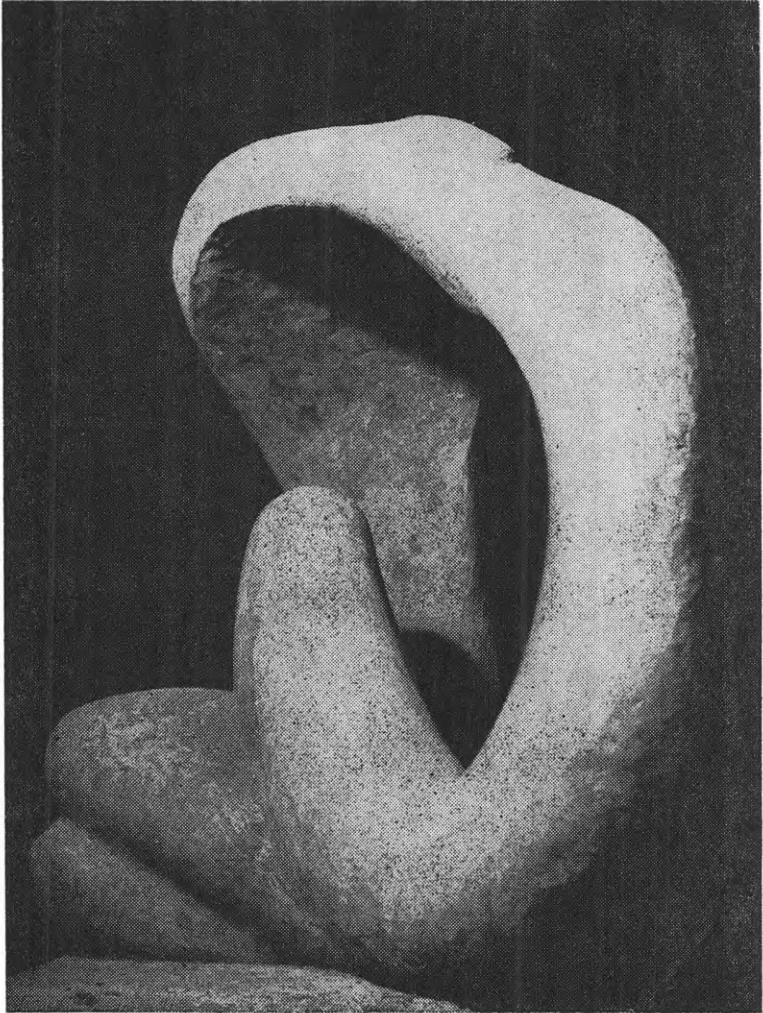
у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

СУЧАСНІСТЬ

Теодозія Бриж

Композиція з циклу «Двоє», 1966,
залізобетонна скульптура, 105 × 90 см.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1969 • Ч. 5 (101)
РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

*Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.*

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

«Sučasnist»,
P.O. Box 3461
London, Ontario
Canada

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ —
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

Вірші про любов

Роман Кудлик

НОВЕЛЯ ПРО ЖІНОЧЕ ТІЛО

Люблю його в знадливості гріховній...
...оте горіхове розплетене волосся,
і ямочки, що човником
на ліктях,
і персів два палючих пелюстки,
і шемрання колін,
солоні хвилі стегон,
і спраглу хтивість розпашілих губ...
Люблю його...

Люблю його у непорочній святості...
...ті руки на волоссячку коноплянім,
і ще очей небесний, синій
спокій,
і білу грудь із жилочками синіми,
яку не випускають сонні губки...
Люблю його...

...А друг мій Толик пише із міста N, що
там відкрито жіночий витверезник...

* * *

Коли німіє проспект попелястий
під колонадами дівочих ніг із теплого мармуру
коли із-під розмаїтих хустин
і шапок волохатих
мені дівчата дарують
тернини

світанки
і листя своїх очей

я думаю
що то неправда
що тільки раз можна в житті кохати

я пригадую дев'ятиклясницю
яку ніколи так і не взяв за руку
і ту
із водопадом чорного волосся
яку обіймав у довгі січневі ночі
і ту

і іншу
і нарешті
маленьку-маленьку
яку без труднощів особливих
можна сховати у пазуху
і яка все своє життя
на плечі на моєму спатиме

і я думаю
що то неправда
що тільки раз можна в житті кохати

і ще я думаю
коли дивлюсь
на тернини
 світанки
 і листя очей
що найбільше моє кохання
пройшло цим попелястим проспектом
ледь зачепивши мене
рукавом...

* * *

Почекай... Я ще не сказав тобі... Я люблю тебе!..

Я люблю тебе в дощ,
коли на вулицях починається парад
 парасольок...

Я люблю тебе в спеку,
коли жовті оси ласують сиропом крүшону...
Я люблю тебе в сніг,
коли дерева схожі на величезних білих
 пеліканів...

Я люблю тебе вранці,
коли пальці твої так коричнево пахнуть
 кавою...

Я в полудень люблю тебе —
заклопотану і мукою замурзану.
Я люблю тебе ввечорі...

Я люблю тебе... Ти поетам не вір, і мені ти не
вір — ми ніколи не повторимось; ми травною
не будемо, це все казка... Нам не так вже й
багато залишилось... Почекай... Ну, не йди...
Я люблю тебе...

Передрук з журналу «Дніпро», Київ, 1967, ч. 9

Зачароване кладовище

Михайло Нечитайло-Андрієнко

Вибравшись на літню прогулянку, я проїхав пароплавом по Дніпру від Херсону до Олександрівського. Побував і на острові Хортиці, хоч і знав, що там нічого не лишилося від нескладних і нетривких будівель часів Запорізької Січі. Проте мені хотілося побувати на цьому острові.

Останній літній місяць я перебув у маєтку княгині Святополк-Мирської, що мав назву Золота Балка. Цей маєток лежав десь посередині дороги між Херсоном і Олександрівським, недалеко від Дніпра, що його можна було бачити з тераси дому.

Нас, запрошених, бувало при обіді яких п'ятнадцять осіб: одні приїздили, інші від'їздили. Серед звичайних літніх забав і розваг того часу мені найбільше до смаку були прогулянки верхи на конях, на які вибиралися ті, хто був з молодших. Коли товариство не укладалося, тоді, замість грати в теніс чи крокет, я виїжджав сам.

Зовсім недавно я склав іспити по закінченні гімназії і почував себе дорослим, вільним від будь-якої нестерпної опіки; розуміється, життя попереду уявлялося принадним і здавалося, що воно щось обіцяє. Їхати верхи на коні, самому серед степу, невідомо куди — відповідало, видимо, моему тодішньому настроєві.

У цій місцевості збереглося кілька могил скитського часу: колись це була центральна частина великої території, заселеної скитами. Зауваживши могилу, я кожного разу під'їжджав до неї. Мабуть, колись ці насипи землі на місці поховань були дуже високі, бо й тепер вони ще не зрівнялися з тереном і являли собою досить високі кургани.

Іноді я залишав коня внизу, під курганом, і злизив нагору, іноді з'їжджав на коні. У цій степовій місцевості кінь не знає, що таке гори, і зовсім не звичний до стрімких схилів. Однак мій відразу розумно брав напрям по спіралі й обережно, але без великого зусилля сходив угору. Згори степ, по якому в далині виблискувала стрічка Дніпра, виглядав ще неозоріше.

Не так давно на могилах стояли кам'яні баби і понад дві тисячі років дивилися в степ, як дивився тепер я. Не раз бачили вони, як проходили повз них, вирунувши з глибини Азії, дикі орди. Вони проходили по багатій і плодючій землі, не помічаючи її, і йшли далі на захід, щоб грабувати й руйнувати городи, яких самі не вмели будувати.

Але тепер кам'яних баб зняли й розмістили по музеях, могили майже всі розкопані, і прості вироби з металу чи кости, знайдені в могилах, зберігаються в вітринах. Лише один раз трапилося мені знайти на могилі рештки кам'яної баби, що втратила форму — шматок каменя без жодного значення. Кілька великих кам'яних баб з твердого каменю, що добре збереглися, стоять у Херсонському музеї; кілька менших, м'якшого каменю й гірше збережених, стоять при вході до музею. Мені доводилося уважно їх розглядати багато разів, і вже багато пізніше, кожного разу, коли траплялося бачити фотографії кам'яних бовванів з острова Паски, які багато тисячоліть дивляться в океан, а наша історія про них нічого не знає, — я згадував кам'яних баб. Між ними немає жодної подібності, але й ті й інші не вкладаються в жодну з відомих нам ліній стародавньої скульптури. І ті й другі наводять нас на думку про далекі, давно зниклі й нам зовсім не відомі культури.

Одного разу я заїхав дуже далеко. Село, що було поблизу від дому, давно лишилося позаду. Навколо на великому просторі не було жодної оселі. Я давно збився з дороги і їхав, як випаде, тримаючися лише лінії стрімкого берега Дніпра. У цьому місці під ту пору року він не був широкий. Плавні на протилежному березі, що їх на весні заливає водою на великому просторі, поросли комишем і тепер підступили близько. Та й по цьому березі вода відступила, і внизу, під обривом, утворилася смуга, заросла низькорослою сріблястою вербою.

Несподівано я наткнувся на невисоку напіврозвалену кам'яну огорожу. Об'їхавши її, я зупинився там, де огорожа уривалася, творячи вхід. Брами, очевидно, ніколи й не було: не було в ній ніякої потреби. Сюди міг увійти кожен, але входити не було кому: це було старе, забуте, залишене кладовище. Я зійшов з коня, недбало закинув повід на колючу гілляку давно засохлого й поламаного вітром будяка, виростлого колись при вході, і зайшов на кладовище. Воно було дуже невелике, його можна було схопити одним поглядом, як велике подвір'я. Уся площа його заросла дрібним чагарником і високим, до колін, а то й до пояса, давно вигорілим бур'яном. Він виростав і засихав стільки разів, що молода трава вже не могла тут пробитися, а та, що пробилася, теж устигла засохнути. Невеликі кам'яні хрести, що ховалися в бур'янах, були розкидані на цій малій площі. Усе виглядало сірим і похмуро злинялим під гарячим серпневим сонцем. Була десь третя година по полудні.

У старій частині херсонського кладовища пам'ятники кінця вісімнадцятого віку досить добре збереглися, і в порівнянні з ними ці були набагато старші: хрести вже глибоко осіли в землю, похилилися, деякі були поламані, вкриті лишами й мохом.

Яке могло б це бути кладовище? Неможливо припустити, щоб у давні часи мирне поселення могло так далеко висунутися в степ, щоб воно могло бути тут поблизу. Навпроти лежав таврійський, віками ворожий татарський берег. І тепер на десятки верст навколо не було жодного поселення. Я знав, що Січ не завжди містилася на Хортиці, вона переміщалася залежно від вимог воєнного часу. Був час, коли Січ містилася навіть по другому боці Дніпра, по таврійському боці, недалеко від Херсону, там, де тепер стоїть невелике місто Олешки, і ніби закривала вхід до Дніпра. Єдине, що можна було припускати, — це можливість тимчасового розташування десь тут поблизу Січі. І кладовище могло лишитися з тих часів. Могло трапитися, думалося мені, що тут похований хтонебудь з моїх далеких предків або хтось з тих, хто їх добре знав.

Я почав продиратися через високу суху траву тією вільною смугою, що пролягала між огорожею і могилами. Ніякої стежки не було, видно, багато років тут не ступала людська нога. Я розгортав сухі стебла, що закривали хрести, і шукав, чи не збереглися десь на камені викарбовані літери, рік смерті похованого під ним. Дата могла б багато чого пояснити. Але вирубані з нетривкого каменю хрести суцільно позаростали мохом. Іноді можна було вирізнити кілька літер, з яких можна було якось відновити ім'я, ледве-ледве відгадати прізвище, але дату смерті, викарбовану дрібними числами, годі було розібрати. До того ж, багато хрестів майже до половини вросли в землю. Треба думати, що на тих хрестах, які були менші, літери ніколи й не були вирізані: хрести просто були побілені вапном і написи, виведені фарбою, з бігом часу давно злиняли.

Я продовжував своє просування далі і раптом зауважив, що ліворуч від мене в купі каміння з розвалені огорожі щось рухається. Усе було освітлене яскравим сонцем, і виразно видно було кожен камінчик. У цій ясності мені здавалося, наче ряд дрібних камінців, того кольору, що й інші, ворухнуться й пересуваються. Я придивився уважніше: за два кроки від мене повзла по камінню дивовижна потвора. Вона, очевидно, почула тріск стебел, що ламалися в мене під ногами, побачила щось таке, що не доводилося їй досі бачити — щось велике, що рухалося й наближалося, і тепер утікала від можливої небезпеки.

Ця потвора була дивної породи: досить велика, яких сантиметрів п'ятдесят завдовжки, а може, й більше. Я погано пам'ятаю її голову, бо не бачив її як слід. Передні лапи її здавалися вищими й товщими від задніх, а довгий хвіст, що витончувався від тулуба до кінця, перевалювався через каміння. Що одначе закарбувалося мені в пам'яті — це зовнішня оболонка потвори. Вона не була подібна до гладенької, слизької шкіри гадюки чи ящірки і не виглядала на роговий панцер черепахи: за безмежно довгий час життя серед каміння

спина й хвіст потвори кольором і речовиною ніби уподобилися камінню, але цей кам'яний нарід згинався в рухові, черево ж її було гладеньке, як у гадюки, огидного темнофіялкового відтінку. Це сполучення сірого кам'янистого нароста, що рухався, з фіялковою слизькою шкурою було огидне, щось на подобу того, якби на скляну посудину, приміром, на пляшку з червоним вином, накласти каміння, яке рухалося б.

Було ясно, що це був плазун виключно рідкого виду, безсумнівно приналежний до роду ящурів. Але й іхтіозавр теж належав до ящурів. Різниця була в величині. Мабуть, колись, за скитських часів чи й багато раніше, цей вид плазунів був поширений, а тепер дуже малочисленні, останні представники цього виду могли зберегтися в кам'янистих, запустілих місцях.

Але в той час я зовсім не думав про це. Поява гадини не налякала мене, проте ж таки вразила й примусила настожитися. Раптом вияснилося, що це місце не таке, як кожне інше. Тепер мені здається, що саме з цієї миті мої думки почали відхилятися від історичних міркувань і роздумів і пішли в зовсім іншому напрямі.

Я продовжував помалу, тепер обережно, просуватися далі, зупиняючися коло того чи того хреста, коли мені здавалося, що він ліпше зберігся, повернув навколо стіни і тепер стояв по протилежному боці проти входу. Дніпро видно було внизу, під обривом. Я дивився на ріку. Чи не це саме кладовище бачив пан Данило, пропливаючи з козаками на човні вночі? Чи багато є кладовищ, розташованих щільно при березі Дніпра? Може, це було єдине, що так близько підходило до води. Звідти, знизу, козаки бачили, як з могил підводяться страшні мерці. ЖАх опанував козаків, оповідає Гоголь, такий, що вони повпускали в Дніпро свої шапки.

— Це чаклун хоче налякати людей, — заспокоював Катерину пан Данило.

Я знав давно страшну повість і тепер пригадав її. Кровожерний чаклун, що перейшов на турецьку віру, при обіді відмовлявся їсти свинину, не пив горілки, а лише попивав якусь чорну рідину з баклаги, яку носив при собі, — ще в дитинстві полонив мою уяву й лякав мене.

Я дивився вниз на ріку й міркував собі: чи можна бачити знизу, з ріки, мерців, що встають з могил. Таке було цілком можливе. Особливо під час повені, коли вода підноситься й доходить до краю обриву.

Виявляється, що вигадане кладовище, якого ніби ніколи й не було, існує. Козаки бачили його здаля, з ріки, а ж перебуваю зараз на самому цьому кладовищі, на віддалі двох кроків від найближчих до обриву могил.

Я сторожко дивився то на руїни огорожі — чи не слідкує за мною страшна потвора, чи не притаїлася де за камін-

ням, то на найближчу могилу, з якої, можливо, й підводився той страшний мрець, у якого довга борода вросла в землю.

Але ніщо не рухалося, все застигло в нерухомому, задушливому повітрі. Міг би пролетіти метелик, могла опуститися й ухопитися за верхівку стебла бабка, міг би заспівати в траві коник. Але ніщо не рухалося і стояла мертва тиша. Здавалося, так довго не може тривати, мусить щось статися. Шерех стебел, що ломилися в мене під ногами, здавався мені занадто голосним і недоречним. Я ступив ще кілька кроків, сподіваючися знайти кілька хрестів пізнішого часу, що ліпше збереглися. Проте їх не було.

Могло бути й так, що в цих місцях колись відбулася битва, кладовище виникло за короткий час і потім було залишене назавжди. Тому й хрести були одноманітні і дещо різнилися тільки величиною. Я вже втратив надію дізнатися про час, коли кладовище утворилося. Воно було ніби поза часом.

Кілька літер, які ледь-ледь можна було розпізнати, викарбованих на камені, були останньою ознакою зв'язку похованих тут із зовнішнім світом. І даремне було моє намагання відновити й утримати цей зв'язок. Але якби навіть і вдалося повною відновити ім'я і прізвище і дізнатися про дату поховання — сто років раніше чи пізніше, — що це по суті могло б мені пояснити?

Настрій забуття, покинутості, відчуження цього місця передався мені й опанував мене. Я опинився далеко від будь-якої оселі і раптом відчув це. Важке почуття самотності й одірваності від зовнішнього світу поїняло мене цілковито й гнобило мене. Якби десь з віддалі пролунав гудок пароплава, якби на ріці десь здала означилася темна пляма баржі, — я переконаний, що це відразу змінило б мій настрій. Як могло статися так, щоб на величезному просторі ріки не видно було жодного човна? Я почав шукати очима коня. Його вигляд відразу встановив би мій зв'язок з дійсністю. Але його не було видно. Це здавалося незрозумілим і страшним. Мені й тепер незрозуміло, чому на цьому невеликому й рівному просторі не було видно коня. Лишається припустити, що сухі будяки були, як це трапляється, коли вони виростають під стіною, такі високі, що закривали коня. Так чи так, але коня не було. Я був зовсім самотній і, здавалося, відтятий від світу. Такий стан був просто нестерпний.

Але, замість повернутися тією самою, уже протоптанною стежкою, якою я пройшов, я, щоб бодай трохи скоротити віддаль, пішов до виходу навпростець через кладовище. Я не припускав, що буде так трудно його перетяти. Земля вздовж огорожі, де я проходив, була рівна, а серединою, куди я тепер прямував, було зовсім інакше. На кожному кроці ноги зачіпалися за приховані в траві уламки хрестів, що загрузли в землю. Коли ж я підносив ногу, ніби стаючи на уламок, вона провалювалася в яму і заглиблювалася в м'який шар пе-

ретрухлої сухої трави, за неї вчіпався дрібний колючий чагарник, від якого трудно було звільнитися. Високий бур'ян вкривав мене майже з головою. Ковзаючися по сухих стеблах, я вибирався з ями, хапався за найближчий хрест, а виявлялося, що він хитається, ніби от-от упаде, відкриваючи могилу, в яку я провалюся і не зможу з неї вилізти. Жах охопив мене, як тих козаків, що пливли човном. Міркувати про те, що мені ніщо не загрожує, тепер було недоречно: усі наші правильні міркування в таких випадках не мають ніякого значення.

Я на мить зупинявся коло хреста, не насмілюючися ступити кроку, бо трава закривала від мене землю і я не знав, куди ступаю. Чи вдасться мені, думалося, подолати ту коротку відстань, що відокремлювала мене від виходу?

Коли я нарешті вийшов з огорожі, мені здалося, що відтоді, як я сюди увійшов, пройшло дуже багато часу, ніби я повертався з бозна якої віддалі.

Мій кінь спокійно стояв на тому самому місці, де я його залишив. Я скочив на нього і погнав скільки сили, не насмілюючися оглянутися назад. А що як, оглянувшись, я не побачу кладовища? Коли й справді це було уявне кладовище, яке тільки на короткий час набрало реальної форми і тепер знову зникло так само несподівано, як і з'явилося?

З того часу проминуло так багато років, що, здавалося б, спогад про кілька поглинених простором у степу могил мусів би давно згладитися з пам'яті. Тим більше, що за ці багато років мені довелося бачити багато славетних історичних місць, а разом і місць поховання. І київські печери, і римські катакомби, і незабутня вія Аппія, і ще старіші етруські поховання в Тарквінії, і кладовище Аліскан в Арлі, на якому можна бачити, як стикаються дві епохи. У Празі трапилось мені спускатися в гробівець під середньовічною церквою. Чернець факелом освітлював розвалені труни.

— Тут похована наречена, яка несподівано померла під час вінчання в цій церкві, — пояснював чернець. І при мерехтливому світлі факела у розваленій труні можна було побачити шматки чогось, що колись було білою тканиною.

Цікавість гнала мене всюди: по вузьких сходах, де ледве можуть розминутися двоє, я сходив у вузький колодязь, у якому від підлоги до стелі одна на одну поставлені труни — рештки королів Іспанії. Наче б у великому палаці з непомірно просторими залами не знайшлося для них дещо більше місця. Бачив я й пишні мармурові гробівці досить ремісничої роботи в усипальні герцогів Орлеанського дому в Дре, і гробівці високомистецької роботи доби Ренесансу і в Діжоні, у палаці герцогів Бургундії, і в Брюгге, і в монастирі коло Бургосу, і в багатьох інших старовинних соборах. Та годі й порахувати ці відомі місця, вони бо відомі, кожен може відвідати їх і знайти в путівниках історичні пояснення.

Тільки неможливо поставити поряд з ними кілька забутих у степу кам'яних хрестів.

Ні роки, ні всі ці чудові пам'ятники не стерли в моїй пам'яті давнього спогаду. Можливо, й тому, що протягом усього цього часу мені не довелося жодного разу розповісти кому-небудь про бачене колись кладовище-пустку. І тому мій спогад залишався недоторканий і не затемнений ні моїми власними словами, ні зауваженнями тих, до кого вони були б звернені.

І оце знову, коли я дописую ці рядки, ясно постає в моїй пам'яті неозорій, ніби порожній, ніби розчинений у соняшному світлі простір; тільки сріблиться стрічка ріки, зникаючи обома кінцями на овиді. Купа каміння старої огорожі відокремлює латку землі з похованими в ній назавжди людськими пристрастями. По уламках огорожі повзе дивовижна гадина, яка могла бачити ще скитів, потвора з горбатою кам'яною спиною. Її довгий хвіст іхтіозавра сунеться й перевалюється через перевернений камінь, а черево, налите фіялковою кров'ю, блищить і міниться при соняшному світлі огидним каламутним мідно-зеленим кольором. Невидимий кінць стоїть при вході, за засохлими будяками, більше схожими на кістяки, ніж на рослини. Кілька літер, ще не затертих, разом з хрестами все глибше грузнуть у землю.

І шапки козаків плывуть по ріці вниз, під обривом...

На дні загубленого дому

Ірина Жиленко

БАЛЯДА ПРО ЗАГУБЛЕНИЙ ДІМ

Коли стемніє над чолом ріка
і цар страхів ворота в ніч відчинить —
мій дім як склянка золота

в руках

альхіміка з безумними очима.
Мій теплий дім!

Коли я вся — у нім,
ніщо з мого мене вже не покине.
Мої леви згорнулися біля ніг,
мої ліси зіперлися на стіни,
мої птахи застигли над столом,
і біла хмарка супокійно дише,
припавши ніжним личком (як срібл^о)
до вовняного килима над ліжком.

Мої дороги пахнуть солонцем.
Прибитий пил (була гроза у квітні!)
І тінь зірок пройшла моїм лицем,
і білий світ розкинув білий вітер,
як полотно. Укрий мене, укрий
цим білим вітром з тувельок до вій!
Мені так тепло, повно і знайомо
на дні мого загубленого дому.
Мій теплий дім! —

Лице могого вірша.

Релігія настраханої тиші.
Над цим чолом написано нескромно:
Цариця дому

і стола у ньому.

Бо що мені до світу з оком жертви?
Перевіряю засуви на дверях
і втомлено спираюся на дім...

і

... хряснула склянка, здавлена
рукою альхіміка — золото
забризкало чорну бороду,
і руки в крові і золоті
знялися, як стовп вогню.

І страх прошумів за громом . . .
 І довгі літа потому
 бездомна Цариця дому
 голосить безладним віршем
 на чорних руїнах тиші.

Мій теплий дім! Моя душа мине
 твої руїни. Помандрую, вільна.
 Якому дому витримать мене,
 таку легку, наповнену свавіллям.

СПОГАД ПРО МАЙБУТНЄ

В тридцятому столітті, пам'ятаю,
 я танцювала древній танець Зла.
 В очах вузьких було щось від Китаю,
 а в стегнах — від Черкащини була
 терпляча сила . . . Арамійська смага
 і рот — гарячий спадок Суламіфі.
 Я танцювала!
 Так танцює спрага
 у горлі, пересохлому від тифу.
 Тужила злом і добротою — рівно,
 дразливим смаком війн і смаком вин;
 ламала руки і кричала півнем
 отим, котрий уже без голови.

(Театр спустіє. І тоді
 я пригадаю давній дім —
 я не була в нім сотні літ
 і не торкалася одежі.
 Там лямпа на столі горить —
 коли б не наробить

пожежі!

Ступлю на ганок — гаряче!
 Накину хустку на плече,
 замкну парадне — і піду,
 лице ховаючи — піду.

За темним парком я собі
 признаюсь: жде автомобіль
 мене під синім ліхтарем,
 спітнілим синім ліхтарем.

Стоїть машина. Лоб в крові.
 І чорне пасмо на брові.
 І чорний горб! І ревматизм,
 ще від потопу — ревматизм.

Я давня — з кіс і до стегна.
 Прошелестів вночі сигнал.

Зручніше сісти. Клацне. Все!
Останнім листям занесе
мій слід живий

у цьому світі
(Як мало треба ненажері!)
І десь в двадцятому столітті
вночі тихенько рипнуть двері...)

І я дивлюсь в вікно,
ах, десь там хтось там є.
Все марнота марнот,
все суєта суєт.
Свавільне стремено
і те, що я — поет —
все марнота марнот,
все суєта суєт,
відчайний вояж
по мудростях чужих!
А я ж — одна і та ж —
найменша із дружин
юдейського царя,
його м'яке звіря,
його печальний сміх —
утішся, Суламіф!

ПОВЕРНЕННЯ

І ось надвечір позіхне жираф
і сонце втомить очі антилоп,
я теж засну серед високих шаф,
де мідні книги за зеленим склом.

Червоні вази старовинних шаф
прислухаються: спить вона чи ні?
І тюль зелений втомиться дрижати
на білому од місяця вікні.

І станеться повернення. І потай,
щоб повернутись в дуб і бересклет,
безшумно розпадається паркет,
і килими, і шафи, і бльокноти.

Моїх віршів задимлена роса,
згубивши дім свій, плаття і наймення,
зідхнувши, повертається назад
і через пальці переходить в мене.

Я сплю в моху на березі ріки,
кругом дерева ходять, наче гори...
І кози дикі, на сновиддя хворі,
тікають од захеканих вовків.

І раптом зупиняються об мене...
 І думають, наморщивши лоби,
 чому їм так знайоме це рамено
 і ця піжама в смужках голубих.

Я сплю... боюсь прокинутись — не знаю,
 яке лице у мене. Очі? Сукня?..
 А вже коріння руки заплітає,
 ті руки, що тепер уже не руки.

НІЧ. АВТОМОБІЛІ

Потім скину золоту змію
 з шиї і зідхну собі: дозвілля...
 Що там не кажи, а я боюсь
 слухати нічні автомобілі.

Позіхнув за перехрестям зубр,
 і — прибий, де ікла поміж пini,
 мчить на пурпуровий абажур,
 доки роги не вростуть у стіни.

Стане чорно. Електричний вік
 з фар побитих витече на листя.
 І авто, зализуючи бік,
 відповзе вмирати у під'їзді.

Вимкну світло й газову плиту,
 ляжу й... не засну — така тривога!
 Я занадто добре знаю свого
 дому ахіллесову п'яту.

Де наївні нині? — ох, біда! —
 я навчилась світові не вірить...
 Це паркет? А що ж тоді — вода,
 під якою ані дна, ні прірви?!

Тоне стіл, булькоче, перебродить
 від стіни цієї — до тієї.
 Я дивлюсь у вікна, як проходять
 повз шибки дерева і алеї.

Не питаю дiм свій: — Ти куди? —
 Хай пливе! У мене є морока:
 не підводить з чорної води
 сторожкого втомленого ока...

Що там не кажи, а я боюсь
 того розпроклятого похмілля,

коли раптом блисне біля вуст
білозубий вуж автомобіля.

САД

Я вчора йшла крізь яблуневий сад.
Він цвів. І сонце зацвітало в нім.
І був над садом малиновий німб,
і я йшла, щоб не прийти назад.

Я вже збагнула: він мене кохав,
цей сад. І я попалась, бо єдина!
І б'юсь, як муха, соняшна й лиха,
спеленута пахучим білим димом.

А гілля через перса пробіга...
І зацвіли коліна, і упали,
і я лежу у золотих ногах
вечірніх яблунь —
а вони ступають

на мене і проходять по мені,
як переможці, і бурхливо пестять
мое лице в гарячій долині,
мое стегно, впокорене й безчесне.

А яблунька з рожевими димами
між білих рук шепоче: не журись!
Нас тут багато, молодих сестриць,
вставай і зацвітай собі
між нами...

Хай буде світлом голова моя!
І тихне сад. І бджоли. Зацвітаю...
А там, в п'єтмі, ворухнуться трамваї,
виходить жінка з саду — вже не я.

Її вечірній пурпуровий плац
торка дерева, лави, ліхтарі.
Вона пішла... А тут — хоч сядь і плач
і бий себе по золотій корі.

ЖІНОЧЕ

І знову чистий,
і знову цілий
аркуш паперу мучиться.
Колись і я так лежала —
біло.

Матінко троеручице!
 Колись і я, заблукавши в косах,
 руками — як дріж морозу,
 кричала,

жахливо і безголосо,
 кричала,
 кричала...

Оси

дзвеніли в пустій вітальні.
 На білій стіні хиталась
 моя неможлива тінь,
 і думалось: будь біді!
 Гойдалася тінь велика...
 І дихав живіт

землею.

І вже не вистачало крику
 пустельним очам...

Лілеї

прислав мені той, хто вірив...

Яка безголоса стінка!
 І двері, оббиті шкірою.
 Не треба кричати, жінко.
 Ніхто не почує, жінко...
 Кричи, як земля кричить
 в добу проростання жита —
 мовчаням своїм

вночі.

Ніхто не почує. Тихше...
 Кричи, як папір кричить
 у час проростання вірша —
 мовчанням своїм вночі!

... За тим в нас душа
 не плаче,
 чого не пізнав ніколи.
 І все таки: заздзь, сіваче,
 своєму гіркому полю.

*Передрук з журналів «Вітчизна», Київ, 1968, ч. 8
 і «Дніпро», Київ, 1967, ч. 9.*

Словотворець із „Східньої Вежі“

Джон Стайнбек

(27. 2. 1902 — 20. 12. 1968)

Григорій Костюк

Мертвого його вже не можна було бачити. Колись життєрадісний, міцний і витривалий, що вмів продиратися крізь усі хащі й переponsи, що зазнав всієї повноти життя — і пониження, і гіркоту, і заробітчанські злидні, і світову славу — тепер лежав у щільно закритій труні в єпископській церкві Святого Джеймса, на Медісон авеню. Це ж тут, два кроки за рогом, на 72 вулиці, ч. 190 Схід, у новому модерному п'ятдесятповерховому будинку, що популярно зветься Східня Вежа (Tower East) — він жив і працював. Труна, кольору горіхового дерева, вся покрита сосновим і ялинковим гіллям. Ліворуч — кілька великих букетів з білих квітів. Праворуч — великий зелений вінок з рожевою стрічкою. Тихо і тужно звучать «Страсті Матєя» Йоганна Баха. Церкву виповнюють друзі, знайомі, читачі й шанувальники таланту відійшлого. Входять: дружина, син Том, у формі офіцера авіації, і ще кілька осіб. Очевидно, ближчі родичі. Рівно п'ять хвилин по другій годині настоятель церкви Св. Джеймса Фредерік Гілл прочитав заупокійну молитву. За ним, колишній головний артист у кінофільмі за романом Джона Стайнбека «Грона гніву», Генрі Фонда прочитав три коротенькі речі: з «Петраркових сонетів до Ляури» Джона Сінга, уривок з поеми «Улісс» Альфреда Теннісона і уривок з «Пісень подорожі» Роберта Стівенсона. Генрі Фонда попередив, що це речі найулюбленіших поетів покійного.

На останку прощальну молитву прочитав знову отець Фредерік Гілл. Обслуга підійшла, взяла труну на плечі й поволі рушила до виходу. За труною йшли дружина, син, родичі й представники літературно-мистецького світу. Серед них відомий новеліст Джон О'Гара з дружиною і Бад Шульберг, кіносценарист Педді Чаєвскі, відомий телевізійний коментатор Волтер Кронкайт, дружина композитора Річарда Роджерса, артистка Селест Голм та інші. Численні фотокореспонденти старанно фільмували цю останню путь Джона Стайнбека. Труну вклали в похоронне чорне авто, яке поволі рушило до крематоріюму. Коли труну клали до авта, з її ялинкового килима впала на дорогу маленька гілка. Вмить підбігло молоде дівча, вхопило шанобливо ту гілку і, зашарівшись від хвилювання, зникло в натовпі. Цей ніби дрібний, але хвилюючий

епізод мені враз нагадав не менш незабутню картину, з «Ґрона гніву»: зголодніла й змучена родина Джовдів, з хворою донькою Розою й підлітками Руф і Вінфілд, під дощовою хвицею, переходить поле в пошуках бодай захисту від дощу. Під зливою, на краю дороги, раптом голодна і мокра Руф «зауважила червону квітку. Вона метнулась туди. Злидений кущик дикої герані. На ньому одинока квіточка, знівечена дощем. Руф зірвала її. Вона обережно відокремила одну пелюсточку від коронки і причіпила собі на ніс».

Вся ця процедура похоронного обряду з молитвами, читанням поезій і виносом тіла тривала не більше 25 хвилин. Невже так просто замикається велика доба Джона Стайнбека? Це замкнулася доба лише фізичного існування його. Автор «Небесних пасовищ», «Ґрон гніву», «Зими тривоги нашої» й «Подорожі з Чарлі» духово вмерти не може.

★

«Ми — хто не повинен вмерти!» Ці слова Стайнбек написав експромтом, як дедикацію, на своїй книжці, що її він дарував одному українському поетові під час відвідин Києва в жовтні 1963 року. Як усе в Стайнбека, так і ця фраза, має свій глибокий підтекст. Має свою символіку. Ми — це він, американський автор і його український колега. Але одночасно ми — це американський і український народи. Більше того, це народи всієї земної кулі. В затьмарену атомову добу, говорив у іншому місці Джон Стайнбек, всі народи світу повинні імперативно ствердити: «Так! Ми мусимо жити. Ми не можемо вчинити самогубства!» Бо: «Ми — хто не повинен вмерти!» Це ж, власне, лаятмотив всієї його творчості. Пригадаймо слова матері до сина Тома з великої, але нещасної родини Джовдів у «Ґронах гніву»:

«Ми народ, Томе, ми живі люди. Нас не знищиш. Ми народ — ми живем і живем . . . нам ні кінця ні краю не видно».

Або пригадаймо слова колишнього проповідника Кейсі про тисячі людей, що їх лихі умови життя вибили з нормальної колії життя й пустили в мандри на призволяще: — «А жити вони повинні».

Пригадка про дедикацію Стайнбека українському поетові відразу поставила перед нами питання: Стайнбек і Україна. Тема цікава, нова, хвилююча. Їй варто було б присвятити окрему велику студію. Коли я пишу ці слова, то чомусь маю валику надію, що хтось із молодих докторантів славістичних студій що зовсім нову тему розробить. Тут не тільки особистий контакт з Україною, з її живими людьми й творчою інтелігенцією 1947 і 1963 років, про що Стайнбек залишив такі цікаві документи, не тільки пізніші його листовні контакти, але й далеко глибший, духовний, продиктований мистецьким світоглядом, творчий контакт.

Надзвичайно цікаві спостереження й висновки можна зробити на підставі аналізу зіставлень і паралелів між творчістю Стайнбека (тематика, коло суспільно-мистецьких зацікавлень, філософсько-ідейне спрямування, добір типу, образів та їх естетичне трактування) і творчістю кращих представників української класичної і сучасної літератури. Маю на увазі О. Кобилянську, М. Коцюбинського, В. Винниченка і Ю. Яновського. Про це частково вже натякнула Марія Гарасевич у своїй цікавій силуетці «Джон Стайнбек» у збірнику «Слово» ч. 3. Хвилююча проблема недосконалості людського життя та його трагічна дисгармонійність з божественною красою природи, — мистецька риса така притаманна повістям Стайнбека «Небесні пасовища» й «Грона гніву» — перегукуються з «Контрастами», «Красою і силою» та «Дисгармонією» В. Винниченка. А його залюбленість у пейзаж, його різьблені, овіяні любов'ю і пошаною пейзажні (романтичні гірські мешканці), їх героїчне змагання з наступом всенівелюючої цивілізації, що вбиває душу людини і природи в повісті «Тортілла Флет», — дає багатющий порівняльний матеріал до «Тіней забутих предків» М. Коцюбинського чи до «У неділю рано зілля копала», «Битва», «Природа» О. Кобилянської. Образи людей духовно багатих, обдарованих і сильних волею, але вибитих з життя, мовляв В. Винниченко, «чимось вищим за нас», отим залізним і жорстоким процесом соціальної та економічної недосконалості людського життя, проходять майже через усі твори Стайнбека («Тортілла Флет», «Небесні пасовища», «У непевному бою», «Грона гніву» і навіть «Автобус, що заблудився»). Власне, знання цих людей, тонке мистецьке зображення їх, становить той особливий мистецький чар Стайнбекових повістей, що тримає в напруженому зацікавленні мільйони його читачів. Але які ж це вдячні паралелі до подібних образів перших творів В. Винниченка («Краса і сила», «Біла машини», «Кузь та Грицунь», «Голота», «Боротьба» та інші).

Проблема збірного образу, не окремої одиниці, а гурту, маси, класу, нації як єдиного психологічного організму, з своєрідним, особливим, не властивим окремій одиниці, психологічним наставленням, лежить в основі багатьох творів Стайнбека. Але як нам ця людинознавча мистецька метода, цей спосіб зображення процесу збірності, народу нагадує знову ж таки Коцюбинського («Фата моргана», «Він іде»), Винниченка («Голота»). Очевидно, що ці паралелі можна поширювати й поза межі української літератури. Відразу спадають на думку: «На дні», «Мати» М. Горького, «Ткачі» Г. Гавптмана, «Коля Брюньйон» Ромена Роллана тощо. Але коли говорю про це, то звичайно не маю на увазі запозичення, наслідування тощо. Ні, я цим підкреслюю тільки довготривалість і тотожну повсюдність мистецьких проблем. Талант мистця дозволяє в різні часи, в різних географічних обширах, часто зовсім незалежно, лише при більш-менш подібному соціальному

підсонні, творити тотожні образи, ситуації, конфлікти. Наприклад, повість Стайнбека «Небесні пасовища» написана 1932 року. Композиційно — це декілька самостійних новель, які, проте, якоюсь мірою одна одну доповнюють і становлять мистецьку та сюжетну цілість. Саме в той час, за тим же композиційним пляном постали «Вершники» Юрія Яновського, а ще років тридцять пізніше — «Тронка» Олесея Гончара. Тут знову йде мова не про наслідування, а про далеко глибші творчі явища та їх життєву зумовленість. Але яка це все ж таки цікава тема для літературних спостережень і висновків.

І ще один характерний епізод. «Літературна Україна» від 29 жовтня 1963 опублікувала репортаж Любима Копиленка (сина покійного прозаїка Олександра Копиленка) про побут, зацікавлення і прийняття Джона Стайнбека з дружиною Спілкою письменників України в Києві. Щоб показати гостеві все, йому запропонували відвідати театр ім. Івана Франка, де саме йшла відома драма «У неділю рано зілля копала». Господарі запропонували гостеві подивитися лише першу дію, бо боялися, що при незнанні мови висидіти до кінця цю драму буде тяжко. Але Стайнбек не тільки з захопленням висидів до кінця, а й на другий день пішов до книгарні й купив собі український оригінал цієї повісті. І це не був жест звичайного гостя. Глибокий психологізм, драматизм і народність твору — це ж органічна риса мистецького світогляду Стайнбека. Як мистець він не міг не відчувати цього в драмі О. Кобилянської.

Його зацікавлення давньою історією України, його знання доби Ярослава Мудрого, його вникливість у мистецтво фресок Софійського собору дивували київських господарів. Його пієтизм до Шевченка був винятково глибокий і щирий. У своєму слові до 150-річчя з дня народження Т. Шевченка Стайнбек писав:

«Чи можна вплести ще якісь слова у вінок Шевченкової слави — слави, яку беззастережно визнає весь світ? Той, хто шукає плодів діяльності людської, що житимуть вічно, може знайти їх у Шевченка. Я згадую вітром пощерблені скелі на шляху до Горі й потріскані стіни пірамід. Навіть Ваш улюблений Дніпро трошки змінив течію й пересунув свої піщані коси. Але слова Шевченка, пролунавши колись, осталися незмінними назавжди. Я не знаю, чи можна ще додати щонебудь до уславлення його» («Літературна Україна», 27 травня 1964).

У цьому аспекті нам стає зрозумілішим чому один з трьох найулюбленіших його поетів був ірландський драматург і поет Джон Сінг. Стайнбек гуманіст, ворог війни і всякого соціального та національного поневолення людини людиною. Джон Сінг імпував йому не тільки надзвичайною музичністю й поетичністю драматичного діалогу, чарівністю фолкльорних образів ірландських селян, теплим гумором і бурхливо б'ючкою іронією, що проймають всю його творчість. Сінг імпував йому насамперед тим, що цей видатний словотворець був поетом і драматургом поневоленої нації, що був ак-

тивним учасником боротьби за відродження і розвиток національної культури та за державну незалежність Ірландії.

Цікаво відзначити також, що другий улюблений поет Стайнбека Альфред Теннісон був у такій же мірі улюбленим автором нашого Юрія Яновського. Це ж на нього ще 1929 року в листі до Миколи Хвильового Юрій Яновський вказував як на свого вчителя й зараховував його до «надзвичайних мистців, володарів романтичного слова».

Отже вже цих декілька пригадок і зауважень про збіги, перехрестя, психологічні та стилеві перетини в творчості Стайнбека й українських авторів говорять нам, що саме тут треба шукати тієї психологічної нитки, яка в'язала його з українським народом, його історією і культурою. Не випадково після його відвідин СРСР Україна в його спогадах залишилась на першому місці. Його не заціпенізувала велич російської культури, яку він проте знав і шанував. Як вникливий соціолог і людинознавець, він уже в перші відвідини України 1947 року збагнув, що «українці не подібні до росіян: вони — окрема відміна слов'ян. І хоч більшість українців можуть говорити і читати по-російськи, їхня власна мова окремішня й відмінна, ближча до південнослов'янських мов, ніж до російської».

Це із його нотаток про перші відвідини України 1947 року. Це ті нотатки, що дали підставу Олексію Полторацькому, відомому пасквілянту і колопартійному снобу, твердити, що Стайнбек «особливо наївний... у питаннях політики», і що він, мовляв, у своїх репортажах «переповідав ті плітки й наклепи, які почув від співробітників американського посольства в Москві» («Вітчизна», ч. 12, 1962, стор. 208-209).

Про свої другі відвідини України 1963 року, про свої зустрічі в Києві з українським літературним світом Джон Стайнбек писав і згадував з найкращим почуттям і надіями. Він, людина гострого і вникливого розуму, добре знав, що, крім полторацьких, там є люди талановиті й чесні. Його відома розмова про літературу й місце та ролі письменника в житті свого народу, що відбулася в Києві, в Спілці письменників України у жовтні 1963 року, залишиться назавжди документом мудрости, відваги і щирости думання письменника, духовно незалежного.

«Секрет творчости в тому, — говорив він своїм українським колегам, — щоб сказати людям те, що ти хочеш, гранично ясно і максимально логічно». «... Романіст перш за все мусить мати що сказати людям».

А щоб мати що сказати людям письменник насамперед повинен знати і любити свій народ і свою країну. А щоб знати свій народ треба бути з ним і серед нього в усіх закутинах — громадських і особистих. Але треба бути не як офіційна особа, відряджена тою чи іншою урядовою установою, а як звичайний, непомітний, рядовий громадянин. Тоді тільки письменник бачитиме правду, тоді тільки люди з ним будуть одверті. Він згадав для прикладу свою подорож по Америці в останній час:

«Ніхто мене не знав, для всіх я був звичайним подорожником. Зате я чув і бачив, що хотів. Я вважаю, що саме таким шляхом можна якнайкраще зрозуміти людей».

Своїм контактам і зустрічам з українськими письменниками він надавав великого значення. Коли його запитали чи задоволений він своїм перебуванням у Києві, він відповів:

«Не тільки задоволений — я в захопленні. Якби я не вірив в успіхи таких зустрічей, я не приїхав би сюди. Звичайно майбутнє покаже, як все складеться, але я хочу вірити в успіх. Прийом, який нам тут влаштували, ще більше мене переконує в цьому. Тепер повинні приїхати інші. Чим більше ми будемо знати один одного, тим краще. Це найголовніше».

Думка ближчих і тісніших контактів з Україною ніколи не покидала Стайнбека.

Восени 1964 року він дістав був листа від одного українського письменника з Києва, який повідомляв його, що робить старання про візу і радий буде зустрітися з ним. Стайнбек прийняв це дуже глибоко до серця. Він готувався якнайкраще прийняти гостя і взагалі гостей з України. В одному листі до мене (27 жовтня 1964) Джон Стайнбек писав, що він дістав листи і нові книжки в подарунок від кількох київських літераторів. Одного з них він очікує найближчим часом. Довідавшись, що цей літератор є і моїм давнім приятелем, він просив мене:

«Обов'язково дайте мені знати, коли він має приїхати до нас. У листопаді й грудні я буду у від'їзді. Але коли ви зможете повідомити мене про дату його приїзду, я дуже охоче дам вам знати, коли і як ми можемо зустрітися. Я радо очікуватиму на можливість зробити щось приємне цьому дуже милу представникові тої країни, де нас так щиро гостили».

Справу живих і дружніх контактів з українськими колегами він порушував ще кілька разів через свою секретарку Н. Пірсон. Але з цих шляхетних і життєдайних для нашої літератури плянів нічого не вийшло. На жаль, у Спільці письменників України панували полторацькі. Вони не тільки не робили рішучих заходів до розбудови і поглиблення тих контактів, що їх розпочав Стайнбек, а, навпаки, зробили все, щоб налагоджені й пляновані зв'язки не продовжувалися. Ті, хто хотів приїхати і зустрітися, віз так і не дістали. Ті ж, що приїжджали, — не відвідали його. Чи не мали дозволу від начальства, чи не мали відваги.

У травні 1966 року я писав йому: «А наш приятель так і не може дістати візи... Особливо мало надій тепер, коли там сталися відомі вже вам... події в письменницькому світі».

Я мав на увазі ту хвилю арештів серед літераторів, що тоді пройшла по Радянському Союзу, від Синявського і Данієля починаючи і Світличним, братами Горинями, Масютком та іншими на Україні кінчаючи. Згодом Стайнбек виїхав у довшу подорож. Мій зв'язок з ним перервався. Лише в жовтні 1968

року я зібрався з часом і вислав йому третє число нашого збірника «Слово» (де є добрий огляд творчості Джона Стайнбека пера М. Гарасевич) і англomовне видання праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Відповіді на цю посилку я не дістав. Я не знав, що він вже був тяжко хворий. А 20 грудня 1968 життя Джона Стайнбека обірвалося.

*

Із сузір'я найвидатніших американських словотворців останніх двох десятиріч — Аптон Сінклер, Перл Бак, Вільям Фолкнер, Ернест Гемінгвей, Джон Дос Пассос, Юджін О'Ніл, Сінклер Люїс — Джон Стайнбек був одним з найяскравіших талантів і одним з найпринциповіших і найвідважніших в аспекті суспільного думання.

Він був сумлінням всього чесного, поступового і людського. Вникливий, глибинно-прозорний людинознавець, він умів бачити й зобразити в творах всю складність сучасного йому життя. Як Фолкнер, Гемінгвей, Дос Пассос, він був глибоко чутливий до всіх кривд сучасного. Але як майстер слова і громадянин, він не тікав, як Гемінгвей, у нетри Африки чи відлюдні рибальські закутки Куби. Він активно втручався в життя і вірив у можливість його перебудови. Несамовитість ситуацій в оповіданні «Троянда для Емілії» чи зранена і доведена до краю дегенерації людська душа у романі «Галас і шаленство» Вільяма Фолкнера були властиві й Стайнбекові. Але у нього ніколи трагізм життя, найбрутальніші ситуації і конфлікти не коронувались абсурдом життя й безвихіддям людським. Він вірив у людину, в її вічне творче призначення. Досить пригадати закінчення одного з найпохмуріших його романів «Грона гніву». Коли на тяжкому життєвому шляху родина Джовдів зустрічає людину, що вмирає з голоду, але ні в кого нема нічого з харчів, щоб рятувати приреченого, молодда Роза Сарона, за мовчазною згодою матері, йде на неймовірне: вона лягає коло чужого і випадкового, але голодного в передсмерті, чоловіка і, щоб врятувати його, годує молоком із своїх грудей.

«Роза Сарона відкинула ковдру з плеча й оголила груди. — Так треба, — сказала Роза Сарона. Вона притиснулася до нього і притягла його голову до грудей. — Ну ось . . . ось . . . Її рука пересунулася на його потилицю, пальці ніжно гладили його волосся. Вона піднесла очі, губи її стулились і застигли в таємничій усмішці».

Як глибше і сильніше можна висловити віру в життя, віру в людину? У цьому вся велич Стайнбека. У цьому його неповторність. Гуманність у найкрайньому сенсі цього слова. Він ненавидів війну як загальне зло. Але він ніколи не був засліпленим рабом якоїсь одної доктрини. Пацифізм для пацифізму був для нього чужий. Він був людиною надто гли-

бокого думання, аналітичного наскрізного бачення життя, щоб не розуміти основних причин сучасних конфліктів у світі чи щоб стати іграшкою в руках тих чи інших політичних сил. Його відомий діалог з молодим російським поетом Євгєнієм Євтушенком у справі війни у В'єтнамі є свідомим цього.

Спокійно, розсудливо, по-батьківськи гідно відповів Джон Стайнбек на гістерично-крикливу пропаганду Євтушенка.

«У своїй поемі Ви просите мене висловитися проти війни у В'єтнамі. Ви знаєте добре, як я ненавиджу всі війни; щождо тієї В'єтнамської, то в мене окрема і глибока зненависть. Я проти тієї війни, затіяної Китаєм. Я не знаю ні одного американця, що стояв би за цю війну. Але, мій дорогий друже, Ви вимагаєте, щоб я засудив одну половину цієї війни, нашу половину. Я закликаю Вас приєднатися до мене і засудити цілу війну. З усією певністю — не вірите й Ви, що наші „льотчики бомбардують дітей“, що ми посилаємо бомби і тяжку зброю проти неповинних цивільних людей. Це ж Вам не Східній Берлін 1953, не Будапешт 1956, не Тібет 1959 року. Ви знаєте добре, як і я знаю, Женю, що ми бомбардуємо бензинові депо і різну тяжку зброю, що її призначено вбивати наших синів. А звідкіля йде ця нафта і ця зброя Ви, напевно, знаєте краще, ніж я. Ця зброя позначена російськими літерами».

У цій відповіді весь Стайнбек. Незалежний, мужній, послідовний і чесний. Якщо до цього додати, що ця висока людська риса звучить патетичною симфонією в усій багатогранній творчості його, то буде закінчений наш ескіз того, чие серце зупинилося 20 грудня 1968 року.

Забутий письменник?

КІЛЬКА ДУМОК ПРО ПИСЬМЕННИЦЬКУ ДОЛЮ
ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Михайло Мольнар

«... я маю свою літературну працю, якою можу по мірі сил своїх служити соціалізму й національному відродженню нашого народу й з-за кордону, як служив цим цілям навіть з тюрми».

В. Винниченко (1926)

У сучасному процесі вивчення історії української літератури та у видавничій діяльності на Україні ми зустрічаємося з надзвичайно цікавим явищем, яке людині не втаємниченій може здатися незвичним, але яке ретельніший дослідник української культури взагалі сприймає як зовсім закономірне. Власне, це явище має коріння і в минулому. Проте зараз воно набрало таких виразних рис, що його можна вважати однією з першорядних ознак сучасного українського літературного життя. Маю на думці інтенсивне повертання українськими науковцями й видавництвами до культури й читача спадщини письменників (і не лише письменників!), свого часу широко відомих (часто не тільки українському!) загалу, письменників, які посідали в багатьох випадках провідні місця в українському культурному процесі, але в силу ряду об'єктивних причин, далеких від літератури як такої, стали одіозними постатями громадського й політичного українського життя та через це були в адміністративному порядку «викреслені» з українського літературного доробку. Пам'ять про цих письменників всіляко очорнювалася протягом років, їхні імена називались лише в сполученні зі всілякими однозначними політичними ярликами — найчастіше типу: «Н. — цей відомий зрадник (ворог) українського народу, дезертир з табору революції в табір реакції», тощо, — а їхня творчість, яка б вона не була, огульно характеризувалася лише як «реакційна писанина».

Із збірки оповідань Володимира К. Винниченка, що появилася в 1968 році в Братиславі, — Словацьке педагогічне видавництво (*Відділ української літератури в Пряшеві*), — перекладаємо вступне слово упорядника, як цікавий літературознавчий матеріал. У цьому числі нашого журналу, у відділі «Рецензії, критика», Анна-Гая Горбач обговорює цю збірку.

Усе вищесказане закономірно спричинилося до того, що молодші генерації українських читачів мали невірне уявлення про творчість багатьох своїх першорядних письменників, а в гіршому випадку зовсім не знали про їх існування. І тепер, маючи змогу частково ознайомлюватися з літературною спадщиною декого з них, вони часто вважають їхню творчість «відкриттям» для себе.

Щоб переконалися, наскільки поширилася тепер палітра з українськими літературними іменами, досить, наприклад, співставити розділ про 20—30-і роки в останньому, — далеко не бездоганному, — академічному виданні «Історії української радянської літератури» з аналогічним розділом в будь-якому підручнику історії літератури, що вийшов у 40—50-і роки, а так само — сучасні видавничі пляни з тогочасними. Відрадно усвідомлювати, що цей процес вивчення колись «заборонених» або «забутих» творів свого часу широко відомих письменників на сучасний книжковий ринок не припиняється. Що все ще вводяться «в обіг» нові імена з багатої скарбниці української літератури. Що літературознавці поступово заповнюють ті білі плями в історії української літератури різних періодів, наявність яких ще не дає змоги всебічно і повно представити її своїй та інонаціональній громадськості.

Одним з насущних завдань сучасного літературознавства є нове представлення українській громадськості письменницької творчості такого відомого колись на Україні та в Радянському Союзі, а тепер — лише за кордоном, українського письменника, як Володимир Винниченко. Обходячи бо його творчість, взагалі неможливо говорити про розвиток української літератури перших трьох десятиріч нашого століття. Це завдання вже довший час ставиться перед радянськими літературознавцями; між іншим, його висували також на останньому з'їзді письменників України в Києві. Як певну лепту до розв'язання його задумано і цей пропонований збірник оповідань Володимира Винниченка (цікаво тут пригадати, що вже понад сорок років тому український письменник привернув серйозну увагу чеських видавців, перекладачів, критиків і ширшої читацької громадськості).¹

Треба сказати, що покищо намір якоюсь мірою наблизити нашому читачу творчість В. Винниченка, цієї суперечливої людини, а проте надзвичайно талановитого, цікавого й різностороннього письменника, наштовхується на серйозні об'

¹ V. Vynnyčenko. Anarchisté. (Pocivost k sobě). Román. Přel. Jaroslav Řehák. Praha 1922. Komunistické knihkupectví a nakladatelství. 250 s. (Lidové romány, VIII).

V. Vynnyčenko. Černá panthera a bílý medvěd. Přel. J. Král. Praha 1922, B. Havlíček, 73 s.

V. Vynnyčenko. Lež. Drama o 3 jedn. Z ukrajínštiny přel. M. Horbačevská. Praha 1920, Všesvit, 85 s.

V. Vynnyčenko. Student. Přel. V. Chorvát. Praha, Vilímek, 99 s. (1000 nejkrásnějších novel, 46).

ективні перешкоди. Його спадщина, передусім, надзвичайно широка; його твори виходили в багатьох місцях, і то не лише на Україні чи в Росії, а й за кордоном. Проте досі нема бібліографії не лише всього ним написаного та опублікованого, а навіть основних його творів. «Повне видання творів» Винниченка, здійснене на межі 20—30-их років харківським видавництвом «РУХ», вже стало бібліографічною рідкістю.² Подібно стоїть справа й з бібліографією праць про письменника. Є всі підстави вважати, що вона повинна була б бути надзвичайно широкою та різноманітною. На жаль, її нема.³ Однак відомо, що Винниченко досить сильно привертав увагу української й російської громадськості, що вже ранні, а тим більше пізніші його твори широко перекладалися на іноземні мови і що й зарубіжна критика, — німецька, чеська, італійська, французька тощо, — не ставилися до нього байдуже.

Відомий український радянський літературознавець Ол. Дорошкевич у «Підручнику історії української літератури» від 1929 року, розглядаючи творчість В. Винниченка, справедливо відзначив, що він уже тоді мав величезний літературний доробок, який давав можливість простежити еволюцію його світогляду та мистецьких засобів. Однак, як бачимо з його слів, ніхто по-справжньому не зацікавився цією порблемою: «... й досі творчість письменника не оцінено об'єктивно літературною критикою, — писав Дорошкевич, — й досі немає праці, де б було зважено ідеологічні шукання й мистецькі досягнення письменника». Ці слова було написано в той час, коли на Україні саме виходило XXVI-томне повне видання творів В. Винниченка, коли на сторінках української радянської преси друкувалися наукові розвідки про нього, коли видавалися і окремі монографічні праці! Дальші ж роки, зрозуміло, не могли принести в цій галузі на Україні нічого нового. Тому, коли згодом, у 1945 році, український радянський літературознавець Іван Пільгук у «Нарисі історії української літератури» (Київ, 1945, вид. АН УРСР) з приводу Винниченка писав, що його «численна художня продукція потребує критичної систематизації, виділення різних періодів з погляду ідейних засад письменника», — ці слова прозвучали дуже актуально. На жаль, вимога Пільгука зустріла гостру відсіч. Навіть через дев'ять років після того, в наступному академічному виданні «Нарису історії української радянської літератури» (Київ, 1954, стор. 23) читаємо з приводу цього таке свідчення К. Л. Зелінського та С. А. Крижанівського: «Спроби відродити культ

² Навіть празька Слов'янська бібліотека, яка славиться численними українськими виданнями, не має комплекту цього видання, як і взагалі комплекту попередніх зібраних видань творів Винниченка. Те саме стосується й інших чехо-словацьких бібліотек, а також бібліотек у Берліні, Парижі та інших містах.

³ Деякі матеріали до бібліографії про літературну творчість В. Винниченка див. стор. 295.

П. Куліша, реабілітувати і піднести представників буржуазно-націоналістичного табору (Б. Грінченка, В. Винниченка і т. п.) зустрічали і зустрічають рішучу відсіч з боку письменницької і всієї радянської громадськості».

Однак час іде, і штучно спинене літературне життя знову виривається на волю. Твори Б. Грінченка, наприклад, уже відновлюють свої права на Україні (1963 видавництво АН УРСР випустило їх у світ у двох томах), а зараз готується до друку й Панько Куліш. За ними на черзі стоїть творчість В. Винниченка, про що вже, повторюємо, була мова на останньому з'їзді письменників України.

Чого ж саме В. Винниченко так повільно пробиває собі шлях до українського читача? В. Винниченко, який був у перші десятиріччя нашого століття найпопулярнішим прозаїком на Україні (гадаємо, що тут нема помилки), якого співставляли з М. Горьким (між іншим, також Ів. Франко; в Росії ж, як зазначала навіть чеська критика ще 1920 року, його так і називали: «український Горький»)? Є всі підстави вбачати причини цього в тому, що Винниченко-політик у свідомості українських літературознавців (а також громадськості) заступив собою Винниченка-письменника. Явище, здавалось би, парадоксальне. Історія бо світової літератури має чимало цілком протилежних прикладів, а саме: коли політична діяльність письменника, як щось тимчасове й скороминуще, залишалася жити в його біографії двома-трьома рядками, а його художній доробок, як категорія вічна, закономірно входив у скарбниці національної або й світової літератури. Однак у випадку Винниченка парадокс, — віримо, що лише тимчасово, — вперто намагається набрати вигляду закономірності. На нашу думку, доречно розглянути згаданий момент ближче.

В. Винниченко, отже, як відомо, був і письменником, і політиком. Ще 1929 року Павло Христюк у передмові до своєї монографії «Письменницька творчість В. Винниченка» (Харків, 1929), де подано широку спробу соціологічної аналізи літературного доробку письменника, писав:

«В. Винниченко виступає перед нами і як письменник, і як політик. Це, з одного боку, полегшує справу аналізу його творчості (оскільки політична діяльність дає багацько матеріалу до розуміння його літературної творчості), а з другого — утруднює в тім розумінні, що є спокуса замінити літературно-критичну розвідку політичною публіцистикою».

На жаль, П. Христюк мав рацію. Від здійснення останнього видання творів Винниченка на Україні минуло майже 40 років. І весь цей час політична діяльність письменника багатьма літературознавцями (навіть авторами останнього академічного видання «Історії української радянської літератури») висувалася на перший план і впливала на винесення «вироку» над його літературною творчістю. До того додамо, що сказане стосується не лише радянських літературознавців, а й

авторів, які співпрацюють з українською зарубіжною пресою, та зарубіжних українських видавництв.

В останньому переопрацьованому академічному виданні «Історії української радянської літератури», яке має понад 900 сторінок тексту, Винниченка (переважно в переліку імен інших його сучасників) названо вісім разів в огульно негативному пляні, в більшості випадків — у зв'язку з його політичною діяльністю. Винниченка тут поставлено, між іншим, до одного ряду з С. Петлюрою, який з історією української літератури має дуже мало спільного. Ми не будемо вдаватися в аналізу політично-громадської діяльності Винниченка. Не будемо, отже, й визначати, наскільки таке співставлення вірне. Хочемо вказати тут лише на поквалітивність, з якою автори «Історії . . .» робили подекуди свої узагальнення. Адже відомою й загально визнаною серед українських літературознавців є засада, аналізуючи світогляд письменника і визначаючи його місце серед сучасників, принаймні звертатись передусім не до наслідків, які принесла його політична діяльність, а до його поглядів, втілених у художніх творах і у висловлюваннях, що їх можна знайти в статтях, листуванні тощо. А Винниченко особисто дуже неприхильно ставився до С. Петлюри, засуджував його політичну й громадську діяльність, вважав його самозванцем і його місце в історії революційних подій на Україні співставляв з місцем в історії російської революції генералів Колчака, Денікіна чи Врангеля.

В основу оцінки всієї літературної творчості В. Винниченка деякі радянські дослідники беруть приватний лист В. І. Леніна до Іннеси Арманд від 5 липня 1914. Це стосується і авторів останнього та передостаннього академічних видань «Історії української радянської літератури»; тому ані тут не слід обходити його мовчанкою. Слова В. І. Леніна в цьому листі про Винниченка стосуються не всієї творчості, а лише одного з романів останнього, виданого 1913 року в перекладі на російську мову. Це «Заповіт батьків», в якому подано малюнки розкладу буржуазної інтелігенції й зокрема зачеплено проблему сексуальних відносин і проституції (українською мовою роман вперше вийшов 1922 року в Харкові). В. І. Ленін про роман висловився негативно, порівняв його автора з Достоевським, вживаючи по відношенню до російського письменника означення «архипоганий», і на кінець назвав Винниченка «претенціозним несосвітеним дурнем».

Зупинімося передусім на тому, що йдеться не про теоретичну працю В. І. Леніна, а про його приватний лист з приводу одного твору письменника, написаного після поразки революції 1905 року, коли «занепадницьким» настроєм підлягло також багато відомих російських політичних і літературних діячів і коли зачеплена Винниченком проблематика сексуального життя в російській літературі була надзвичайно модною. Що В. І. Ленін не мав на меті дати оцінку всій діяльності

Винниченка, засвідчує той факт, що Ленін був, наприклад, ініціатором повернення українського письменника на Україну та його участі в уряді УРСР. При цьому він не міг не брати до уваги саме популярність Винниченка як письменника, а вона була справді велика. Винниченко ще до Жовтневої революції належав до тих українських письменників, які, зачіпаючи гострі, актуальні тогочасні проблеми, закликали читачів до палких суперечок, не давали їм спокою, змушували реагувати на свої твори, сприймати їх то як непересічні успіхи, то як несподівані невдачі. До того додаймо, що Винниченко багато своїх книг видавав рівночасно російською мовою, а це спричинялося до ще більшої його популярності в царській Росії.

Вищесказане, на наш погляд, просто закликає літературознавців і видавців до того, щоб не відмахуватись від спадщини Винниченка, щоб вивчати її й видавати, намагаючись об'єктивно її оцінити, як вивчають і видають, приміром, в усьому світі і, звичайно, в Радянському Союзі літературний доробок згаданого вище Ф. Достоевського, названого, наголошуємо, у тому ж приватному листі В. І. Леніна «архипоганим». (Або пригадаймо ще, як В. І. Ленін на засіданні Комуністичної фракції всеросійського з'їзду металістів 6. III. 1922 говорив про В. Маяковського: «Я не належу до поклонників його поетичного таланту, хоча цілком визнаю свою некомпетентність у цій галузі».)

Нарешті, було і є чимало видатних письменників, з ідеями яких важко або і неможливо тепер нам погодитися. Проте ми не викреслюємо їх з літературного процесу. Більше того, визнаємо, що їхня творчість має своє значення, як це є, наприклад, у випадку Л. М. Толстого. Звернімося знову до оцінки В. І. Леніна. Не погоджуючись з ідеями цього видатного російського письменника, Ленін, однак, назвав його дзеркалом російської революції. І ми переконані, що й творчість В. Винниченка, яка зродилася в гущі українського національного і соціального життя й органічно виростала з конкретних подій напередодні великих соціальних бур, абсорбуючи кращі досягнення російської й зарубіжної літератури, дає підстави назвати його дзеркалом української революції. Це зокрема й особливо стосується ранніх оповідань В. Винниченка. До речі, з подібним спостереженням зустрічаємося у С. Єфремова, який у своїй «Історії українського письменства» (1919, т. II, стор. 291) назвав Винниченка «запальним співцем пролетаріату та його художнім, скажу так, істориком». Щождо П. Христюка, то він у згаданій вище монографії, виходячи з докладного вивчення оповідань В. Винниченка, не вагався написати таке:

«Кожен рядок цих оповідань В. Винниченка кричить живим життям, являє собою заклик до класової боротьби. Кожен рядок є документ з життя і боротьби сільськогосподарського пролетаріату України на початку XX століття. І коли,

як ми вже зазначили вище, Маркс вивчав буржуазний світ за творами Оноре де-Бальзака, то ми також можемо з певним успіхом вивчати окремі моменти історії українського незаможного селянства, наймитів і заробітчани, сільськогосподарського пролетаріату з творів В. Винниченка. І недаремно українські ліберали, дрібні й середні буржуа, буржуазні інтелігенти (як от патріарх української філології П. Житецький, Науменко й інші) вороже поставились до цих творів В. Винниченка, не хотіли їх читати, мати у своїх родинних бібліотеках (маскуючи оцю свою клясову ворожість тим, що, мовляв, у Винниченка засмічена, покалічена, зрусифікована мова і що його оповідання непристойні, „босяцькі” і т. д.)».

Погляньмо, однак, хоча б побіжно, якою була доля Винниченка-письменника за кордоном після того, як він у 20-их роках переселився до Франції, де до останніх своїх днів жив ізольовано від української еміграції. Коли у 1950 році Винниченкові минуло 70 років, частина української емігрантської преси обійшла його ювілей мовчанкою, а частина такою мірою ганила громадсько-політичну діяльність ювілянта, що він змушений був опублікувати «Маленьке пояснення» («Українські вісті», Новий Ульм, від 10. VIII. 1950), в якому виклав історію своїх громадсько-політичних поглядів. Покійний Ілько Борщак, відомий український історик та літературознавець, який, будучи професором Державної школи східних мов у Парижі, значною мірою сприяв ознайомленню французів з українською культурою, у своєму журналі «Україна» того ж 1950 року подав загальну оцінку цих виступів. Його слова підтверджують сказане вище про сприйняття В. Винниченка українською громадськістю за рубезжем насамперед як політика. Він пише: «Усе це ми вважаємо великим непорозумінням, нездоровим явищем сучасного українського лихоліття. Про громадсько-політичну діяльність В. Винниченка судитиме історія, і ніхто, — підкреслюю: ніхто, навіть і сам ювілянт, — не може сьогодні передбачити, який буде вирок історії за 100 років. Винниченко бо, під цим оглядом, належить історії, яку він творив, творив фактами, що їх, як твердили давні греки, навіть боги не можуть змінити. Це не значить, що редакція „України” не має свого погляду на громадсько-політичного діяча В. Винниченка, але вона є свідомо, що цей погляд, погляд сучасників, не має жодного значення в історичній перспективі, та й не місце такому поглядові в науковому органі. Зазначимо хіба, що „політика” значною мірою пересякла деякі літературні твори Винниченка. Але це, зрештою, доля всіх письменників, що водночас є політичними діячами».

Про ставлення української еміграції до Винниченка-письменника говорить нам і такий факт. Радянські видання творів Винниченка, який до кінця своїх днів жив в еміграції, досі залишаються найавторитативнішими в усіх існуючих. Невдовзі перед своєю смертю письменник хотів видати за кордо-

ном хоч збірних вибраних оповідань під назвою «Краса й сила». Це видання плянував здійснити Ілько Борщак. (Винниченко не дочекався виходу збірника у світ.) Посилаючи підготовлений збірник Борщаківі (лист від 17. III. 1948), Винниченко писав:

«Висилаю Вам збірку своїх оповідань . . . Це буде перше видання моїх літературних праць в еміграції. Члени нової еміграції саме тепер присилають мені численні листи з визнанням взагалі моєї літературної праці, називаючи мене „найбільшим і найкращим” письменником сучасної України . . . І от я хотів би, щоб у Вашій передмові було зазначено і, коли схочете, пояснено це чудне „непорозуміння”: українська еміграція за 28 років (підкреслення оригіналу) не спромоглася (не схотіла?) видати ні одної книжки „найбільшого” письменника . . .»

Лист, як бачимо, викриває нещирі компліменти «поклонників» Винниченка і показує, якою тяжкою була доля письменника і доля його творів за межами батьківщини.

Роки ідуть. Відійшла в небуття політична діяльність Винниченка, не лишивши найменшого сліду в долі його батьківщини; відійшла в небуття і сама людина. Але її літературний доробок живе. Він не втратив свого значення. Це мусить визнати кожен, хто знайомий принаймні з ранньою спадщиною Винниченка. Він не втратив свого значення, отже — його письменницьке життя, як виявляється, було значно сильніше, інтенсивніше, вище й триваліше, ніж політичне. Політик не зміг заступити художника. І яке б не було ставлення нашого та майбутніх поколінь до політичної діяльності Винниченка, воно ніколи не змінить тривалої мистецької вартості його літературної спадщини, високо оціненої вже великими сучасниками письменника, такими, як Іван Франко і Леся Українка. Іван Франко, зокрема, якому навряд чи хтось міг би закидати погань мистецький смак, вже у 1907 році щиро привітав Винниченка як визначну, свіжу, здорову літературну силу:

«Серед млявої, тонко-артистичної та малосилої або ординарно шаблянової та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє кризь сито, а валить валом як саме життя, всуміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості. І відкіля ти з'явся у нас такий? — хочеться по кождім оповіданню запитати д. Винниченка».

Нашим прямим обов'язком є ще раз, але вже спокійно, переглянути літературну спадщину В. Винниченка, яка вже увійшла в клясичний фонд української літератури, й перевидати з неї все краще, щоб так відновити місце письменника в історії української літератури й у свідомості широкого загалу українських читачів. Цим ми зробимо послугу не Винничен-

кові, — він їй вже не потребує, — а самі собі. Замовчуючи бо його мистецькі твори, ми збіднюємо українську літературу. І це тим більш парадоксально, що Винниченко, — хочемо ми того чи не хочемо, — давно вже належить до здобутків літератури світової.

З творчістю В. Винниченка покищо ознайомлений мало хто з наших читачів. І оскільки публіковані в цьому збірнику оповідання (а так само й ряд інших) щільно зв'язані з його особистою долею, з його життєвим шляхом, про який ширше довідатися зараз ще досить важко, спробуємо коротко подати найосновніші дані його біографії.⁴

Володимир Кирилович Винниченко народився 26. VII. 1880 року в Єлисаветі (тепер Кіровоград), на Херсонщині, в родині селянина, наймита-чабана. Закінчивши навчання в сільській народній школі, він вступив до Єлисаветградської гімназії, в якій навчався на кошти свого брата, друкаря. Проте через матеріальні нестачі Винниченку не пощастило закінчити гімназію. Він змушений був покинути її й заробляти на прожиток в різних поміщицьких маєтках на Україні. Потяг до навчання не давав молодому Винниченку спокою, і йому, врешті, вдалося скласти іспити за середню школу і 1901 року вступити до Київського університету.

Винниченко, який вийшов із самої гущі народу, загорівся любов'ю до нижчих його верств, і це привело майбутнього письменника до активної участі в політичній боротьбі проти царату. В Києві він вступив до місцевої організації Революційної Української Партії (РУП), яка в той час розгорнула жваву діяльність серед сільської бідноти, заробітчан і сільськогосподарського робітництва. 1902 року Винниченка за його політично-революційну роботу арештували і ув'язнили. Згодом його випустили з тюрми, але без права повернутися в університет. З того часу Винниченко віддавав усю свою енергію революційній праці, зокрема між селянами та наймитами. Його забрали у солдати, але він втік з війська та емігрував за кордон, в Галичину, де провадив далі революційну роботу (співробітничав із соціалістичною пресою і налагоджував пересилку нелегальної літератури на Україну). Під час однієї з таких мандрівок через кордон з нелегальною літературою його заарештували вдруге, перевезли до київської в'язниці й послали за дезертирство в «дисциплінарний батальйон» (тодішня київська каторга), де він був понад 20 місяців. 1904 року Винниченко вдруге втік за кордон, де співробітничав в органі «Селянин», але вже 1905 року знов нелегально повернувся на Україну. Тут він продовжував революційну роботу серед незаможного селянства та наймитів, наймаючись у поміщицькій економії, брав активну участь у революції як один з керівників лівої частини РУП, що організовувалась як Українська Соціал-Демократична Робітнича

⁴ Виходимо, в основному, з цитованої монографії П. Христюка.

Партія (УСДРП). Як члена цієї партії його знов 1907 року арештували. Після восьми місяців ув'язнення випустили на поруки (гроші за нього внесли українські заможні політичні діячі). Перед загрозою каторги Винниченко 1907 року втік за кордон і перебував у Австрії, Франції та Швейцарії, звідки нелегально приїздив на Україну для ведення партійної пропаганди. Війна 1914 року захопила його на Україні під час однієї з таких подорожей. У 1914—17 роках він жив нелегально то на Україні, то в Москві, ховаючись від царської поліції і співробітничав з московським журналом «Украинская жизнь» (1912—17). У 1917—19 роках Винниченко брав активну участь у буржуазно-демократичній національній революції на Україні, борючись за утворення Української Народної Республіки (УНР). Він був головним редактором «Робітничої газети», одним з провідних діячів УСДРП, заступником голови Української Центральної Ради та головою її генерального секретаріату — автономного уряду України. Після повалення УНР, за часів гетьманщини, Винниченко брав активну участь у повстанні проти Скоропадського і як голова Директорії (з листопада 1918 до лютого 1919 року) знову очолив відновлену УНР.

Не сприйнявши Жовтневу революцію, В. Винниченко, після перемоги радянської влади на Україні, на весні 1919 року, виїжджає за кордон. Він називав себе там комуністом і намагався домовитися з урядом Леніна. 1920 року Винниченко повернувся на Україну, де став членом ЦК КП(б)У та народним комісаром закордонних справ Радянської України. Він, однак, не сприйняв і режиму пролетарської диктатури та не погодився з національною політикою, яку провадила на Україні комуністична партія, а тому вже через кілька днів знову залишив батьківщину, цього разу назавжди, й у 20-их роках остаточно оселився у Франції. Звідти він спочатку підтримував зв'язки з окремими діячами на Радянській Україні. У Франції Винниченко присвятив себе літературній діяльності. Помер він 71-річний, 1951 року.

Протягом 50-річної літературної діяльності Володимир Винниченко написав чимало оповідань, повістей та романів, п'єс (вони часто йшли в різних театрах Європи й за океаном), критичних і публіцистичних статей, спогадів тощо. З об'єктивних причин нам відома лише частина його доробку. Розгляд всієї літературної творчості Винниченка — одне з невідкладних завдань українського літературознавства, і початок здійсненню цього завдання мало б покласти написання ряду окремих, часткових монографічних праць.

У цьому збірникові читач ознайомиться лише з рядом оповідань з тієї частини літературного доробку В. Винниченка, який було створено ще в дореволюційні роки. Отож зупинимось ненадовго при них.

В. Винниченко, наскільки нам відомо, почав писати російською мовою. Редактор відомого журналу «Киевская стари-

на» В. Науменко свідчить, що молодий Винниченко, будучи ще студентом Київського університету, приніс до нього в редакцію оповідання російською мовою, яке було «очень жиденькое» і яке автор «скромно взяв назад». Незабаром Винниченко приніс в журнал віршовану повість українською мовою «Повія», в якій зобразив долю селянської дівчини, зведеної паничем. Але «Киевская старина» поезій не друкувала, і цей твір, — до речі, слабкий, — був надрукований як літературний документ (Винниченко поезій не публікував) щойно 1929 року М. Марковським у київському журналі «Україна» (№ 5—6).

Вперше В. Винниченко представився громадськості 1902 року, опублікувавши «после исправления» на сторінках «Киевской старины» оповідання «Краса й сила», яким відразу привернув увагу читачів і критики і яке, як зазначав Ів. Франко, «було й першим його тріумфом». Оповідання показало, що автор має не абияку спостережливість і що, — збагачений суспільним досвідом і життям (пригадаймо, що того ж 1902 року його було арештовано та виключено з університету за політично-революційну роботу), — він зумів оригінально, тактовно поринути в душу представників найнижчих верств тогочасного суспільства на Україні, розкривши їхню психологію, їхні погляди на життя. Так письменник поклав початок серії майбутніх своїх творів з життя відпадків суспільства, босяків, а далі — заробітчан, наймитів — спролетаризованого селянства тощо (наприклад, оповідання «Контрасти», «Біля машини», «Раб краси», «Хто ворог», «Голод», «Кузь та Грицунь» та ін.). Ця тема була тоді в Росії дуже популярною завдяки М. Горькому.

Винниченко вступив на літературне поприще в той час, коли на ньому вже діяв загін видатних письменників, які своєю творчістю намагалися вивести українську літературу з кола переважно сільської тематики і збагатити мистецьким досвідом інших літератур. Винниченко на початку своєї творчості не відмовлявся від сільської тематики, але опрацьовував її по-своєму. Він належав до тих нечисленних в українській літературі авторів, які вже на початку своєї літературної праці зуміли порвати з багатьма віджилими рисами літературної методи попередніх генерацій, що на переломі ХІХ—ХХ ст. сковували багатьох українських письменників, перешкоджали їм вивести українську літературу на ширшу світову арену. Так, наприклад, подібно до Стефаника, він зовсім пориває з народницькою прозою, відмовляється від етнографізму, що легко може звести письменника на стежку об'єктивістського зображення життя і звичаїв. Молодий Винниченко клав акцент на власний погляд, він виявив своєрідний талант сміливого, нещадного спостерігача. Винниченкові притаманне було вміння кількома штрихами, немов непомітно, підкреслити невлвовимі психічні переживання своїх героїв, подати яскраву психологічну аналізу. Винниченко володів небуденним хистом до побудови соціальних і психологічних контрастів, що поряд з ін-

шими художніми особливостями лягли в основу його творчої методи. Майстерно використовуючи їх, він домагався того, що увага читача весь час була напруженою. В. Винниченко експериментував з мовою своїх героїв, використовував у творах східні й західні діалекти, не говорячи вже про типовий для наддніпрянської України сумнозвісний «суржик» (мовну суміш), з допомогою якого відтворював мовні характеристичні особливості, що мали і мають місце серед значної частини зрусіфікованої української громадськості. Ця особливість його творчої методи, з допомогою якої він виразно підкреслював життєвість оповідань, часто піддавалася свого часу критиці.

Зважаючи на надзвичайно активне громадське життя молодого Винниченка і у зв'язку з тим — на несприятливі умови, за яких йому доводилося працювати, не можна не задуматись над питанням, де ж брав письменник час для літературної творчості? Це, до певної міри, розкриває нам причини стилістичної недоопрацьованості його творів, яку критика не обійшла своєю увагою. Наприклад, М. Вороний вважав Винниченкову мову «грубуватою, нечистою», а його стиль — «розхристаним» (ЛНВ, 1912, стор. 179). Та, на нашу думку, питання дрібних недоліків стилю, хоч і які вони важливі, не можуть відвести нас від інших, важливіших в даному випадку категорій, що визначають у своїй сукупності цінність творів Винниченка.

Саме особиста участь у революційній діяльності, а також жвава вдача, що не дозволяла Винниченкові пасивно придивлятися до життя, постійно давали йому багато вдячного матеріалу для поширювання тематичного кола творів, примушували його гостро реагувати на різні актуальні проблеми громадського життя. Він не йшов протоптанними вже стежками, він брав нові проблеми, показував нових героїв, давав нове освітлення «старим» темам. Крім реалістичних картин селянського побуту, він дав чимало прекрасних малюнків тюремного життя в царській Росії, які тепер є справжньою окрасою української прози (наприклад, «Темна сила», «Таємність», «Талісман», «Щось більше за нас» та ін.). Вражає зумів змалювати психологічні переживання в будинку божевільних (оповідання «Честь»), страту революціонера («Промінь сонця»), внутрішнє життя та діяльність самовідданих молодих революціонерів-інтелігентів на Україні, яким часто доводилося діяти за надзвичайно важких та складних обставин («Студент», «Записна книжка», «Зіна» та ін.). Цим, звичайно, не вичерпується тематична ширина Винниченкових оповідань, які подають багатобарвну картину суспільного й духового життя на Україні в передреволюційний період та які, зокрема твори про моральні й психологічні проблеми, заслуговують на нову аналізу і порівняння з аналогічними творами інших літератур.

На закінчення ми хотіли б зупинитися ще на одній характерній для Винниченкової творчості рисі, про яку не слід

забувати сучасним інтерпретаторам його творів. Цю рису підкреслювала українська критика ще на початку 20-их років. Коли читаєш твори Винниченка, впадає в око такий типовий для нього момент: він був, як справедливо зазначив І. Свенцицький у брошурі «Винниченко. Спроба літературної характеристики» (1920, Львів), «ворогом пустого патріотично-націоналістичного сантименталізму, але не національної свідомости у всіх її здорових і природних проявах». Про це яскраво свідчать хоча б його оповідання «Уміркований та щирий», «Малорос-європеець», «Виривки із споминів», повісті та романи «Хочу», «Божки», «По-свій», п'єси «Молода кров», «Співочі товариства», «Панна Мара» та інші твори, в яких він їдко висміював український псевдо- та ура-патріотизм і гостро атакував великодержавний російський шовінізм, наголошуючи на зв'язку національного питання з питанням соціальним.

Зараз, коли ще значна частина українських радянських літературознавців продовжує лайливо називати Винниченка виразним представником «буржуазного націоналізму», хочеться пригадати про ще один парадокс. Як не дивно, а навколо Винниченка, якого на переломі 20-их років деякі українські критики засуджували за «московську порнографію», тоді й раніше точилися суперечки щодо його приналежності до української літератури. Суть цієї дивовижної полеміки частково розкриває нами згаданий І. Свенцицький у своїй брошурі. В ній, між іншим, читаємо:

«В кожному разові Винниченко єсть великим самобутнім талантом. З поглядами персонажів його творів можна не годитися, за них можна спорити з письменником, але його ніяк не можна минути, навіть тоді, коли би хто з націоналістів, ображений „Відродженням нації“, вперто став сумніватися за приналежність письменника до української літератури!

«Сумніватися в приналежності Винниченка до українського письменства, нарікати на його „російський“ спосіб думання, це значить — не допускати можливости бути українським письменником без етнографізму, без національного „патріотизму“, без стремління в глибші тайники людської душі, без належного розуміння дійсного життя. Для приблизно спокійного читача Винниченкових творів стане однак ясним, що він оснував свій реалізм на житті молодшого покоління української суспільности Подніпров'я, що було складовою частиною Росії. А таку „російськість“, очевидно, не в гріх поставити письменникові, тільки в дійсну заслугу за реалістичне зображення життя.

«... В кожному разові після Винниченка годі буде вертати до любовання етнографізмом, до захвату націоналістичною фразою...»

Якщо вже ми згадали брошуру І. Свенцицького, доречно буде навести ще такі його дуже правдиві слова:

«У Винниченка немає ніякого упередження до людей. Інтересна, гарна людина — будь вона росіянином, французом

(„Тайна”), євреєм (Лія — „Дисгармонія”) — залишиться все цікавою і гарною, бо її цінність міжнародна. Гидка, нікчемна людина мусить усе такою виявитися, без огляду на свою партійну чи там національну приналежність.

«З цього боку Винниченка можна назвати дійним мистцем, що творить краси ради, що лучить українське мистецтво із всесвітнім».

Живучи в еміграції, Володимир Винниченко завжди думав про долю свого народу і своїх земляків, які так само, як він, відірвані від України, тисячами були розкидані по різних країнах. Письменник намагався все таки залучити й їх до життя на Україні і з цією метою написав дуже цікаву брошуру «Поворот на Україну» (Львів—Пршібрам, 1926), в якій висловлював свій погляд на тогочасну Радянську Україну та закликав українських соціалістів-емігрантів «вертатись на Україну й брати участь у праці й боротьбі за соціалістичний устрій» (стор. 13). За цю його «просоветську» пропаганду Винниченка обплюзувала вороже настроєна до Радянської України частина української еміграції; під час публічних виступів письменника закидали тухлими яйцями.

Винниченко прагнув своєю літературною творчістю служити своєму народові і людству. В кінці брошури написано слова, що характеризують його як палкого патріота, як справжнього інтернаціоналіста, для якого ідеалом є вільна, не скована і щаслива людина:

«Мета (для поворотців на Україну. — М. М.), — писав він, — повинна бути все та сама, одна, єдина, незмінна: цілковите соціальне й національне визволення нашої нації, творення соборної самостійної й незалежної держави працюючого робітничо-селянського народу нашого. (Західня Україна, Закарпаття та Буковина тоді ще входили до складу інших держав. — М. М.). А цим самим служення визволенню всього працюючого, поневоленого, експлуатованого людства всіх народів і нашої землі, творенню загальнолюдських невмирущих цінностей».

«Це — найвища, найкраща мета людини».

Сподіваємося, цей невеличкий екскурс до письменницької долі переконає читача в тому, що Винниченко, не зважаючи на всі свої помилки, як письменник заслуговує на серйозну увагу громадськості і що його літературна творчість повинна посісти належне місце не в історії української емігрантської літератури, а в історії літератури українського народу, серед якого, в постійній боротьбі проти царату, він і написав свої кращі твори.

Твори Тараса Шевченка в перекладах на інші мови

Богдан Кравців

Про світову славу Т. Шевченка на радянській Україні і в Російській Федерації пишуть і говорять багато. До 150-річчя з дня його народження (1964) була видана в Києві Державним видавництвом художньої літератури під назвою «Світова велич Шевченка» велика тритомова збірка матеріалів про українського поета в літературній критиці України, Росії й інших країн світу. У третьому томі цієї збірки надруковані, правда, дуже поскорочувано і з великими та частими купюрами, оцінки Шевченкової творчості; здебільшого «вибрані», тільки такі, що «належать прогресивним діячам світу». Проте, немає в усіх цих трьох томах «Світової величі Шевченка» найважливішого: конкретних даних про вагу Шевченка у світових літературах, про те, скільки і які твори Шевченка перекладено на ту чи іншу мову, скільки книжкових видань перекладів з Шевченка в тій чи іншій країні появилася, яке місце їх перекладачів у літературі даних народів, який відгук знайшли їх переклади в чужоземній літературній критиці.

Вичерпно докладної відповіді на всі ці питання не можна знайти і в усій багатій кількісно радянській шевченкознавчій літературі. Спробою відповісти на них, дати огляд перекладів з Шевченка на різні мови світу був у деякій мірі збірник праць студентів Київського університету, виданий 1961 року п. н. «Голос Шевченка над світом»; алеж він був надрукований таким мізерним тиражем, що за кордон не потрапив. Не згадуються здебільшого й надруковані в ньому статті в бібліографіях поточної шевченкіяни. Тільки вже останніми роками, після 1964, почали появлятися деякі окремі монографії про Шевченка й інші національні літератури і друкуються то в «Радянському літературознавстві», то в збірниках праць наукових шевченківських конференцій, то в інших виданнях інколи досить ґрунтовні огляди перекладів з Шевченка на окремі мови світу.

Ще гірша справа з бібліографіями перекладів Шевченкових творів на чужі мови. Хоч як це дивне, але в СРСР — країні, що чваниться найбільшою пошаною й поширенням культу Т. Шевченка, ще й досі не опрацьовано й не видано повної бібліографії перекладів Шевченкових творів на інші мови світу, хоч би тільки в книжкових виданнях. Щобіль-

ше, треба підкреслити й такий парадокс, що, не зважаючи на всю декларативну прихильність російської науки до Шевченка, в Радянському Союзі й досі не опубліковано повної бібліографії перекладів з Шевченка на російську мову, здійснених, починаючи з 1856 року аж по нинішній час. Не продовжено і не доповнено 14-сторінкового реєстру російських перекладів Шевченкових віршів М. Гербеля, що був надрукований у третьому виданні зредагованого ним «Кобзаря» ще 1876 року. Фрагментарним оглядом залишилася і праця А. Багрія «Т. Г. Шевченко в русских переводах», опублікована в Баку 1925 року. Опрацьований М. Яшеком список «Кобзарів» і «Кобзариків» в оригіналах і в російських перекладах у показнику «До історії „Кобзаря”» («Червоний шлях», 1925, кн. 3, стор. 285—293) був обмежений своїм засягом, бо стосувався тільки видань під цими назвами. Найновішу, але знову ж тільки фрагментарну спробу бібліографії перекладів творів Шевченка на російську мову дав радянський бібліограф Микола Багрич у показнику окремих видань творів Т. Шевченка за 1917—1963 роки, що був виданий Книжковою палатою УРСР у Харкові 1964 року. На 103-126 стор. Багрич зареєстрував 58 видань російською мовою, опублікованих у 1918—63 роках. У цьому ж виданні М. Багрич подає попередній, тобто тимчасовий реєстр видань творів Т. Шевченка в перекладах на інші мови: 99 назв і 2 видання «Заповіту» різними мовами.*

Не зважаючи на те, що твори Шевченка видано досі окремими книжками в перекладах на п'ятдесят дві мови, спробу їх зареєструвати здійснено тільки в трьох бібліографічних показниках. Найперший із них — солідна праця чеських українців Єви Велінської та Ореста Зілінського, видана 1962 року п. н. „*Taras Ševčenko v české kultuře*“ («Тарас Шевченко в чеській культурі») заходами Слов'янської бібліотеки в Празі. Опрацьований ними показник охоплює 645 позицій — перек-

* У передмові до свого показника М. Багрич згадує також «шістнадцятий том так званого (? ! — Б. Кр.) повного видання творів Т. Шевченка, виданий у 1938 році за кордоном» (тобто видання Українського наукового інституту у Варшаві — Б. Кр.), який «містить бібліографію творів поета, складену В. Дорошенком». Цю згадку супроводить він такими «зауваженнями»: «В цій бібліографії виявилась насамперед буржуазно-націоналістична концепція автора. Показники Шевченкіяни, що часто друкуються в зарубіжних буржуазно-націоналістичних виданнях, а також перевидання раніше випущених мають на меті принизити досягнення радянського шевченкознавства, дезінформувати читачів». Так оцінює сучасний радянський бібліограф одну з найгрунтовніших бібліографічних праць В. Дорошенка, що в першому виданні охоплювала всі першодруки й окремі видання Шевченкових творів за 1840—1938 роки і в другому (Чикаго, 1961) дала з важким трудом зібрані доповнення за 1939—61 роки, у той час як сам Багрич вилучає з свого показника всі видання Шевченкових творів, здійснені не тільки на еміграції, але й на західноукраїнських землях до 1939 року.

ладів 178 творів Шевченка, в тому числі 15 окремих книжкових видань. Рік пізніше (1963) опубліковано у Тбілісі, у в-ві Академії наук Грузинської РСР, грузинською й російською мовою показник, складений А. Отаровою та Ц. Гендзахадзе, п. н. «Тарас Григорьевич Шевченко. Библиография произведений и литературы о нем, опубликованных в Грузии». Рецензент цього видання, якого не пощастило нам роздобути, Г. Ш. Гозалішвілі інформував читачів «Радянського літературознавства» (за липень-серпень 1964, стор. 140), що в його першій частині реєструються переклади творів Шевченка на грузинську мову; у другій — матеріали про його життя і творчість грузинською та російською мовами, у третій — вірші, присвячені Шевченкові. Кількості опублікованих перекладів з Шевченка на грузинську мову Г. Ш. Гозалішвілі не подав. Третій бібліографічний показник п. н. «Т. Г. Шевченко мовами італійською, іспанською, португальською та есперанто» був виданий ротاپринтом у Львові 1968 року (тиражем у 700 примірників) Львівською державною науковою бібліотекою в опрацюванні М. М. Греська та Н. М. Андріянової (переклади на мову есперанто). У передмові сказано, що при складанні показника використано 15 том повного видання УНІ у Варшаві (1938) та складену мною антологію «Шевченкове слово і слава» у в-ві М. Денисюка в Чикаго (1964), як також фонди львівських, київських і московських бібліотек. Бібліографія перекладів із зазначених у назві показника мов (крім еспанської, також катальонської та мови галлего) опрацьована дуже докладно, найповніше з усіх дотеперішніх оглядів і показників. З пресових повідомлень відомо, що М. М. Гресько опрацював і видав показник «Т. Г. Шевченко в німецьких перекладах і критичі (1843—1917)» і працює над складанням подібного показника перекладів французькою мовою.

Реєстр окремих видань перекладів творів Шевченка на інші мови за 1960—64 роки поданий на стор. 10—14 у показнику «Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури. 1960—1964», що його склав відомий радянський бібліограф Федір Кузьмич Сарана (видання Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Київ, 1968, 623 стор.).

Окремої антології перекладів творів Шевченка на інші мови на Україні досі не опубліковано. Видано тільки чотирма виданнями Шевченків «Заповіт» мовами народів світу — 13 мовами (1957), 43 мовами (1960 і 1961) та 55 мовами (1964).

Не багато зроблено для дослідження й фіксації та реєстрування перекладів з Шевченка та писань про нього чужими мовами також на еміграції, де в цьому відношенні, зокрема, якщо йде про західні мови, не раз куди кращі можливості, як у самій Україні. Журнали й часописи, збірники, що в них були друковані твори Шевченка в різних країнах західного світу, приступні сьогодні не тільки в більших бібліотеках Європи, але і в США та Канаді. Багато приступніші також технічні засоби: фотостати, зираксові копії тощо.

Все ж таки дещо з цього погляду зроблено. У рамках повного видання творів Т. Шевченка, реалізованого Українським науковим інститутом у Варшаві, був виданий 1936 року як 14 том збірник перекладів з Шевченка на польську мову за редакцією Б. Лепкого і П. Зайцева і в 1938 році 15 томом — антологія «Шевченко в чужих мовах», за редакцією Р. Смаль-Стоцького. В обох цих томах були надруковані зразки перекладів творів Шевченка на 22 мови і подані дані про переклади на 8 інших мов світу, разом на 30 мов світу. І Шевченко польською мовою в 14 томі, і окремі вибори перекладів з різних мов у 15 томі варшавського видання були попереджені ґрунтовними, як на той час, статтями українських і чужоземних авторів про переклади творів Шевченка в літературі даного народу чи групи мов.

Обидва названі томи лягли в основу антології перекладів з Шевченка чужими мовами, включеної як 12 том у 14-томове, уже завершене й доповнене до 150-ліття з дня народження Т. Шевченка в 1964 році перевидання М. Денисюка. Окремим книжковим виданням появилася ця антологія під назвою «Шевченкове слово і слава» 1964, за редакцією автора цього огляду. Для вступної й супровідних статей у ній були використані багаті матеріяли, зібрані авторами статей для варшавського видання, як також приступні в той час нові і рарянські й еміграційні видання, бібліографічні показники й огляди. У порівнянні до обох томів 1936—38 років в антології 1964 року опубліковано зразки перекладів з Шевченка на 29 мов світу і дані про переклади на 23 інші мови, разом на 52 мови, тобто на двадцять дві мови більше, ніж в обох томах варшавського видання.

Ювілейні 1961 і 1964 шевченківські роки принесли ще декілька видань загального, антологічного характеру. За редакцією Ю. Луцького була видана 1961 року у Мюнхені в-вом «Молоде життя» збірка перекладів з Шевченка англійською, французькою та німецькою мовами в перекладах різних авторів. На основі виданих у Києві збірок з перекладами «Заповіту» Шевченка появилася з деякими доповненнями у в-ві Ю. Середяка в Буенос-Айресі 1964 року збірка «Заповіт» з оригіналом та перекладом «Заповіту» на 45 мов.

Мало зроблено на еміграції для бібліографічного охоплення перекладів з Шевченка на чужі мови, бодай у книжкових виданнях. Поза бібліографічними довідками в супровідних статтях антології «Шевченкове слово і слава» не опубліковано жодного, бодай попереднього показника. Не брав до уваги перекладів з Шевченка В. Дорошенко у «Покажчику видань Шевченкових творів» (Чікаго, 1961). З російських видань він реєстрував тільки ті, в яких були вміщені оригінальні твори Шевченка російською мовою. Деякі матеріяли до цієї теми можна знайти в каталогах шевченкіяни Л. Бачинського, А. Жуковського, Баварської державної бібліотеки у Мюнхені.

У нинішньому огляді на основі даних, встановлених в антології «Шевченкове слово і слава», і зібраних додатково довідок про видання перекладів з Шевченка в західному світі за останні сім років (1962—68), як також з використанням опублікованих востаннє, доведених до кінця 1964 року, бібліографічних реєстрів в УРСР, ми хотіли б підвести підсумки перекладної шевченкіяни в усьому світі, встановити її сьогоднішній стан і досягнення. Перегляд перекладів подаємо за мовами, в їх поазбучній послідовності, не поділяючи мов на світові чи не-світові, великі чи малі.

1. Абхазькою мовою видано в Сухумі дві книжки: «Зібрання творів» 1939 та «Вірші і поеми» 1964 року.

2. Адигейською мовою була видана в Майкопі ще 1939 року одна збірка «Вірші та поеми».

3. Шевченкіяна азербайджанською мовою нараховує шість виданих у Баку книжок: «Кобзар» — 1934 і 1964, «Вибрані твори» (два видання 1939 року й одне 1951), поеми «Причинна. Катерина. Царі» 1960 року.

4. Алтайською вийшли «Поезії» в Горно-Алтайському 1961 року.

5. Англійською мовою опубліковано, починаючи з 1911 року, від виходу збірки перекладів Е. Л. Войніч «Шість ліричних віршів...» у Лондоні, вісім книжок: «Кобзар України» А. Дж. Гантера у Вінніпегу 1922 (2 вид. 1961), «Вибрані вірші» (у перекладі К. А. Меннінга) в Джерсі-Сіті 1945, «Вибрані твори» (у перекладі Дж. Віра) в Торонто 1961, «Катерина» (у перекладі М. Скришник) у Торонто 1960, «Пісня з темряви» (у перекладі Віри Річ) у Лондоні 1961, вибір «Шевченкові думи і пісні» в Джерсі-Сіті 1961, «Поетичні твори Тараса Шевченка — Кобзар» (у перекладі В. Г. Андрусичина і В. Кіркконелла, найкраще й найповніше видання з усієї дотеперішньої Шевченкіяни англійською мовою) у Вінніпегу 1964 та «Вибрані твори» (у перекладі Г. Маршалла, Дж. Віра й ін.) у Москві 1964 року. Досить об'єктивний критичний огляд цих перекладів поданий у статті: О. Жомнір, «Із спостережень над новими англійськими перекладами із 'Кобзаря'» (Збірник праць п'ятнадцятої наукової Шевченківської конференції, К. 1968).

6. Переклади балкарською мовою разом з віршами балкарських поетів про Шевченка були видані в Нальчику ще 1939 року п. н. «Вибрані твори».

7. Башкирською вийшли двома виданнями в Уфі «Вірші» 1939 і 1961 (у перекладі Х. Бікколова).

8. Переклад повного Шевченкового «Кобзаря» білоруською мовою за редакцією поетів Я. Купали та Я. Коласа був виданий у Менську двома виданнями 1939 і 1952 року. Крім того, були видані ще 4 книжки перекладів: «Наймичка» (у перекладі М. Крапіві) 1940, «Вибрані твори» 1941, «Вибрані вірші та поеми» 1948 і «Катерина» (у перекладі Я. Купали) 1964 року.

9. Болгарською мовою появилoся шість окремих книжкових видань, з того числа два — «Вибрані твори» й «Художник» (обидва в перекладі К. Кюлявкова) в Києві 1939 та чотири видання в Софії: «Вибрані вірші» (у перекладі К. Кюлявкова) 1949, «Вибрані твори» (у перекладі Д. Методієва) 1956 і в його ж перекладі «Вибрані твори в двох томах» 1960 і 1964 року.

10. Бурятською мовою «Вірші та поеми» були видані в Улан-Уде ще 1939 року.

11. «Кобзар» вірменською мовою мав три видання в Ерівані 1939, 1954 і 1961 — усі в перекладі Г. Саряна. В його ж перекладі вийшли окремим виданням «Поеми» 1964 року.

12. Шевченкіяна грузинською мовою нараховує одинадцять виданих у Тбілісі книжок: «Катерина» (у перекладі С. Чіковані) 1936, «Вірші та поеми», «Кавказ», «Сон» — усі три 1937, «Гайдамаки» 1938, «Вірші і поеми» 1939 і 1952, «Поеми» 1939, «Вибране» 1961, «Художник» (у перекладі Е. Гоголашвілі) 1964 і «Чотири поеми: Кавказ. Тополя. Тарасова ніч. Великий льох» 1964 року (про бібліографію перекладів з Шевченка на грузинську мову — див. вище).

13. Переклади з Шевченка еспанською мовою були видані окремим книжковим 496-сторінковим виданням не в Еспанії, а в Москві 1964 року. У книзі надруковані 42 поетичні і 4 прозові і драматичні твори Шевченка, здійснені 12 перекладачами. (Докладний зміст видання поданий у показнику М. М. Греська, стор. 28-29). У Буенос-Айресі (Аргентина) того ж року видано розкішним виданням (200 нумерованих примірників) «Заповіт» Шевченка.

14. Міжнародною мовою есперанто видано поему «Катерина» у Станіславові-Коломиї 1922 року.

15. Естонською мовою були видані в Талліні «Повісті» 1955 та «Кобзар» 1961 року.

17. У перекладі на єврейську мову вийшли твори Шевченка на Україні, в Радянському Союзі, здебільшого у виданні т. зв. Укрдержнацменвидаву тільки в 1937-39 роках п'ятьма виданнями (всі в перекладі Д. Гофштейна): «Збірник для дітей» у Харкові 1937, «Вибрані поезії» у Москві 1939, «Вибрані твори» в Києві 1939, «Поезії» в Одесі-Харкові 1939, «Мандрівка з приємністю та й не без моралі» в Києві 1939 року. З того часу нових видань перекладів з Шевченка єврейською мовою немає. Про видання перекладів творів Шевченка мовою іврит в Ізраїлі 1965 року ближчих даних немає.

17. Інгуською мовою в Грозному був виданий малий «Кобзар» 1940 року.

18. Італійська мова репрезентована не здійсненим виданням вибраних творів Шевченка в перекладах Млади Липовецької і Чезаре Меано, що була готова до друку 1926 року і не вийшла через економічну кризу. Коректурний примірник

цієї книжки зберігався в бібліотеці НТШ у Львові. Виправленим і доповненим виданням ця книжка перекладів з Шевченка вийшла в Мільні 1942 року п. н. «Scevcenko Taras. Liriche Ukraine». Про приготування з початку 1960-их років книжку перекладів італійського славіста Етторе льо Гатто відомостей немає.

19. Кабардинською мовою була видана ще 1939 року в Нальчику книжечка вибраних віршів Шевченка.

20. Казахською мовою вийшло п'ять книжок, усі в Алма-Ата: «Кобзар» 1935, «Поєми» 1939, і трьома виданнями «Вибрані твори» 1954, 1961, 1964 року.

21. Калмицькою мовою опубліковано двома виданнями «Поєзії» — 1939 і 1964 року в Елісті.

22. Каракалпацькою мовою видано в Нукусі 1965 року «Вибрані твори».

23. Киргизською видано у Фрунзе три книжки: «Кобзар» 1939, «Вірші та поєми» 1954 і «Поєми і вірші» 1964 року.

24. У перекладі на корейську мову видано не в Кореї, а в Москві 1959 року повісті «Художник. Наймичка».

25. Латиською мовою появились в Ризі три книжки: двома виданнями «Вибране» 1951 і 1954 і «Гайдамаки» (в перекладі Я. Плаудіса) 1964 року.

26. Литовською мовою ще до першої світової війни була видана в Сейнас 1912 року книжечка перекладів Людаса Гіри п. н. «Вінок віршів Тараса Шевченка». Після другої світової війни у Вільнюсі видано три книжки: «Поєзії» 1951, «Вірші» 1955, «Кобзар» 1966 року.

27. Марійською (лугово-східною) мовою видано ще 1939 року в Йошкар-Ола невеликий «Збірник поєзій».

28. У перекладі на молдавську мову видано 4 книжки: двома виданнями «Вибрані твори» в Тирасполі 1939 і в Кишиневі 1951, «Поєзії» 1959 та «Вибране» 1961 року.

29. Мордовсько-ерзя і мордовсько-мокша мовами видано в столиці Мордовії Саранську дві книжки «Кобзар» та «Вірші і поєми» — обидві 1940 року.

30. Німецькою мовою були видані окремими книжками твори Шевченка ще до 1914 року: 2 зошити «Вибраних віршів Шевченка» (у перекладі С. Шпойнарівського) в Чернівцях 1904-06 і «Вибрані поєзії» (у перекладі Юлії Віргінії) в Ляйпцігу 1911 року. У 1951 році вийшли «Гайдамаки й інші поетичні твори» (у перекладі Е. Вайнерта) у Східному Берліні. Поза Німеччиною, в Радянському Союзі, були опубліковані ще 4 книжки: «Вибрані твори» й «Художник» — обидві в Києві у виданні Укрдержнацменвидаву 1939 року, «Кобзар» у 2 томах у Москві 1951 і «Кобзар» у Москві 1962 року.

31. Осетинською (чи точніше — дигорським діалектом осетинської мови) видано 4 книжки: «Вибрані вірші та поєми»

у Цхінвалі 1939, «Твори» в Дзауджикау 1951, «Вибране» у Цхінвалі 1954 і «Твори» в Орджонікідзе 1954 року.

32. Перші переклади з Шевченка на польську мову були здійснені Л. Совінським 1861 року й видані згодом двома книжечками в бібліотеці «Мруфка» 1883 року у Львові. У 1862 році появилася в Києві збірка віршів Шевченка в перекладі А. Гожалчинського. Рік пізніше (1863) був виданий у Вільнюсі «Кобзар Тараса Шевченка» в перекладі В. Сирокомлі, передрукований згодом у Львові 1883 року. Тридцять літ пізніше (1913) вийшла у Львові збірка «Вибрані вірші» (у перекладі С. Твердохліба). У 1921 році у Варшаві була видана «Збірка вибраних поезій» за редакцією М. Вороного, у 1930 році «Три поеми» (у перекладі Е. Виломовського) і 1931 року у в-ві ЛІМ в УРСР вийшли 276-сторінковою книжкою «Вибрані твори» за редакцією В. Гнатюка (у перекладах В. Сирокомлі, Л. Совінського, А. Гожалчинського, С. Твердохліба й ін.). Найповнішою збіркою перекладів з Шевченка польською мовою був 14 том повного видання творів Т. Шевченка Українського наукового інституту у Варшаві за ред. Б. Лепкого із 106 поетичними творами Шевченка в перекладі видатних українських і польських поетів і перекладачів. Вийшов цей том також окремим виданням п. н. «Поезії» за редакцією і з доповненнями П. Зайцева, зокрема з його ґрунтовною статтею про «Польські переклади з Шевченка». Після війни, вже в народно-демократичній Польщі була видана у Варшаві 1955 року збірка «Вибрані твори», за редакцією В. Слободніка з 86 перекладами давніших і нових польських перекладачів, за винятком «буржуазно-націоналістичних» (Б. Лепкий, К. Вержинський та ін.). Перед тим (1952) у Кракові видано «Журнал» Шевченка. Крім названих десяти книжок, була в Польщі ще одинадцята — збірка прозових творів Шевченка, але її, на жаль, нам не довелося бачити.

33. Португальською мовою була видана 1936 року в Курітібі (Бразилія) невелика збірка перекладів С. Калинця п. н. «Тарас Шевченко, його життя і твори».

34. Найчисленнішу групу книжкових видань перекладів з Шевченка опубліковано російською мовою. Повного реєстру цих видань досі не складено. Першим книжковим виданням був «Кобзарь» в упорядкуванні і частинно з перекладами М. Гербеля 1860 року в Петербурзі, перевиданий згодом 1869, 1876 і 1905. Далі слідували інші видання, між ними чотири «Кобзарі» (1886, 1900, 1906 й 1911), за редакцією І. Белоусова. У 1911 році була видана в Петербурзі найкраща якісно збірка перекладів з Шевченка (усіх 198) за редакцією М. Славинського й А. Колтоновського. У загальному, до 1917 року включно, було яких 25 окремих видань російських перекладів з Шевченка. У 1918–63 роках (за реєстром М. Багрича) опубліковано російською мовою 58 окремих книжкових видань, у тому числі 23 в самому тільки 1939 році, у 125-річчя з дня народження Т. Шевченка. У 1964 році вийшло 8 видань перекладів з Шев-

чення російською мовою. Найважливіші між російськими виданнями радянського часу: «Кобзарь» 1934, виданий у Ленінграді, за редакцією і з перекладами Ф. Сологуба, і п'ятитомні видання «Собрание сочинений» за редакцією М. Рильського й М. Ушакова 1948-49, 1955-1956 та 1964-1965. Кількість усіх окремих книжкових видань російською мовою можна класти на яких 80 назв.

35. Румунською мовою були видані в Букарешті три книжкові видання: два п. н. «Кобзар» 1952 (у перекладах В. Тульбуре та В. Кордуна) і 1957 (у перекладі самого В. Тульбуре) та «Тарас Шевченко» (як 24 том серії «Найкращі поезії» з перекладами В. Тульбуре) 1960 року.

36. Словацькою мовою видано збірку «Думи мої» в перекладі Ю. Кокавця у Братиславі 1959 року в рамках запланованого 3-томового видання творів Шевченка.

37. Словінська мова представлена тільки двома томиками «Кобзаря», виданого 1907-08 у Любляні в перекладі свящ. Йосифа Абрама. Новий вибір Шевченкових поезій у перекладі письменника Радо Бордона п. н. «Буйний вітер» друкується в Маріборському видавництві «Обзор'я».

38. Таджицькою мовою видано 4 книжки усі в Душанбе: двома виданнями «Збірка поезій» 1940 і 1954, «Заповіт» 1961 і «Перлина великої річки» (поезії й поеми) 1964 року.

39. Татарською мовою, в тому числі і кримсько-татарською і мовою надволзьких татар, видано три книжки: «Вибрані поезії» в Сімферополі 1940 і двома виданнями «Кобзар» у Казані — 1939 і 1953 року.

40. Тувинською мовою появилася тільки збірка поезій «Сон» у Кізилі 1964 року.

41. Туркменською мовою було шість книжок, виданих в Ашхабаді: «Кобзар» 1939, «Катерина» (у перекладі Ч. Аширова) 1952, «Наймичка» (у перекладі Б. Сейтакона) 1953, «Вірші і поеми» (у перекладі Ч. Аширова і Б. Солтанніязова) 1954 і 1961 та «Твори» 1956 року.

42. Угорська мова репрезентована 4 виданнями: «Кобзар» (у перекладі А. Гідаша), виданий у Києві-Ужгороді 1951 і три видання «Кобзаря» в Будапешті 1951 року (у перекладі А. Гідаша й Ш. Вереша), 1953 (у перекладі Ш. Вереша) та 1961 (найновіше, з перекладами, що їх робили різні угорські перекладачі протягом останнього півсторіччя, в тому числі також із 10 різними перекладами «Заповіту»).

43. Удмуртською мовою видано в Іжевську дві книжки: «Вибрані твори» 1948 та «Вірші і поеми» 1951 року.

44. Видань перекладів узбецькою мовою було шість, усі в Ташкенті: «Кобзар» 1939 і 1954, «Катерина» (у перекладі Н. Охундія) 1948 і 1964, «Вибране» в 2 томах 1959 і «Думи мої, думи мої . . .» 1962 року.

45. Уймурською мовою в Алма-Аті видано дві книжки — «Кобзар» 1939 та «Наймичка» 1949 року.

46. Переклади з Шевченка фінською мовою були видані п. н. «Вірші» у Петрозаводську 1954 року.

47. Французькою мовою, поминаючи різні збірні видання з більшими чи меншими циклами Шевченкових поезій, була видана в Парижі 1964 року заходом радянських кіл у серії Юнеско «Поети сучасности» (з статтею М. Рильського й А. Дейча) збірка творів Т. Шевченка в перекладі Є. Гійєвіка.

48. Хорватська мова представлена й далі тільки перекладами Августа Харамбашіча, що були видані окремою збіркою п. н. «Тарас Шевченко» в Загребі 1887 року.

49. Чеською мовою зареєстровано в показнику Є. Велінської та О. Зілінського 15 окремих книжкових публікацій: «Вибір віршів» (у перекладі Р. Єсенської) Прага, 1900; три видання «Івана Гуса» (у перекладі Фр. Тіхого), Жіжков і Прага, 1918, 1919 і 1922; уривки з віршів Шевченка (у перекладі П. Кржічки), Прага, 1919-20; «Було колись в Україні» з 45 перекладами різних перекладачів, Прага, 1946; «Художник» (у перекладі Б. Пашкової), Прага, 1950; «Тарас Шевченко. Вибір з творів найбільшого поета і пробудника України» з перекладами різних авторів, Прага, 1951; «Гайдамаки» (у перекладі М. Яріша), Прага, 1951; «Кобзар» (у перекладі З. Бергрової-Вовсової), Прага, 1953; «Назар Стодоля» (у перекладі М. Мелланової і В. Лібовіцького), Прага, 1955; ця ж драма у перекладі Г. Будінової, Прага, 1958; «Гайдамаки» (у перекладі З. Бергрової), Прага, 1961; «У тому раї на землі» (у перекладі З. Бергрової), Прага, 1961; «Думи мої і мрії», 79 віршів (у перекладі З. Бергрової), Прага, 1961.

50. Чеченською мовою був виданий ще 1939 року у Грозному «Кобзар».

51. Чуваською мовою видано три книжки: «Кобзар» двома виданнями в Чебоксарах 1939 і 1954 та «Вибране», там таки, 1964 року.

52. Якутською мовою видано одну книжку «Вибране» в Якутську 1951 року.

Разом, згідно з наведеними даними, твори Шевченка виходили окремими книжками перекладів на 52 мови світу. Усіх книжкових видань, за нашим підрахунком, було 253, у тому числі вісім антологій.

Крім названих мов, твори Шевченка, головне поетичні, між ними зокрема «Заповіт», були перекладені ще такими мовами: албанською, бенгальською, в'єтнамською, новогрецькою (точніше — мовою греків Донбасу), евенською, карачаївською, китайською, комі, курдською, монгольською, ненецькою, сербо-лужицькою, сербською, турецькою, флямандською, хакаською, шведською і японською (разом 18 мовами), не враховуючи сюди таких мов, як катольонська чи галлего.

У загальному, в порівнянні до встановлених нами 1964 року 52 мов, на які вже перекладено твори Шевченка, цю кількість можна збільшити сьогодні до 70 чи 72.

Такий фактичний стан з перекладною шевченкіяною у світі. Наведені нами дані з'ясовують подекуди два перші з запропонованих на початку огляду аспектів: на які мови перекладено твори Шевченка і кількість книжкових видань різними мовами світу. Два дальші аспекти чи питання: яке місце посідали чи посідають перекладачі творів Шевченка в літературах інших народів і який відгук знайшли переклади з Шевченка в чужоземній літературній критиці, — вимагають окремих, ґрунтовніших досліджень. Так само цілком окремих студій, доброго знання літератури й мови кожного з народів вимагають питання мистецької вартости зроблених для них власними чи сторонніми авторами перекладів з далекого й екзотичного в їх уяві українського поета.

Пересунення функцій українського мистецтва

Яків Гніздовський

Умови нашої, передусім найновішої історії, на яких тут не будемо ближче зупинятися, спрямували наше мистецтво у специфічному напрямі. Вони поширили його засяг, його цілі, а мистця наділили додатковими, часто позамистецькими функціями. Таке поширення засягу і цілей нашого мистецтва спрямувало його у дещо відмінному від мистецтва інших середовищ напрямі. Ми свідомі цієї відмінності, хоч не завжди свідомі її причин і її значення. Цю відмінність часто в нас вважають за знак відрубності нашого мистецтва. Але є голоси, що цю відмінність розцінюють реалістично і без ілюзій, вияснюючи її відмінністю наших умов.

Але зумовлене обставинами мистецтво в свою чергу само творить обставини, до яких мистець знов пристроює свою творчість і тим самим знову творить обставини і заворожене коло, в якому наш мистець тупцює вже віддавна, і є багато ознак, що він не так скоро перестане тупцювати.

Кожному ясно, що функція письменника — писати книжки. І на цьому можна б поставити крапку. І коли б письменник, крім сумлінного виконання своїх обов'язків, не робив нічого іншого, то цього з нього зовсім вистачало б і він не мав би підстав закидати собі, що він споживає за дармо хліб. Але в нас цього не досить. Від українського письменника вимагають не тільки писати книжки, він має сам їх видавати, сам їх розцінювати і сам їх пропагувати. І він це робить. А образотворчий мистець, як уже сама пречудова, орнаментальна назва про це виразно говорить, мав би творити образи. Але для нашого суспільства, а часто і для самого мистця цього також не вистачає. Прицепилося, що крім того він має ще трудитися над організацією мистецького життя, має уряджувати виставки, їх публічно обговорювати і про них писати рецензії. Чи можна дивуватися, коли він пише про них суб'єктивно, бо як інакше він може про них писати?

Суб'єктивізм — це сила сама собою нейтральна, її наслідки залежні від напрямку, в якому вона спрямована. У мистецтві суб'єктивізм є позитивною силою, він є динамічним мотором і джерелом оригінальної творчості. Але коли суб'єктивізм, наприклад, перебирає на себе функцію об'єктивного судді, тоді він сліпий, не добачає і не керується найбільш основними, загальноприйнятими нормами міжлюдських взаємин.

Функція мистця — творити. Оцінювати мистецтво, врешті, уряджувати виставки, закладати галерії і будувати музеї — це вже справа кого іншого. Мистець, очевидно, може уділяти час котрійсь з цих ділянок, але він мусить позбутися ілюзії, що від того його вклад у мистецтво значно збільшується. Радше навпаки.

Також не виправдує мистців, коли вони пишуть рецензії, мовляв, тому що немає кому їх писати. Можливо, що й немає в нас критики під теперішню пору якраз тому, що мистець вперто моститься на місце критика.

Часто доводиться зустрічатися з такою думкою: коли б у наших умовах (що за настирливе слово, що безнастанно підсувається під перо) мистці самі не улаштували виставок і самі про них не писали, тоді в нашому мистецькому житті взагалі нічого не діялося б. Немає певности, чи так дійсно було б, але з певністю можна сказати, що тоді не було б ілюзій. Чи це вже не досягнення?

Є випадки, коли практикуючий мистець переходить у ділянку критики. Композитор Берліоз був чи не найкращим музичним критиком усіх часів. Так само Шуман. Подібне можна сказати про Кулеріджа, Аполлінера, Івана Франка. Але тут мова не про виняткових мистців, що змогли поєднати несподіване і проявити себе з рівною силою у кількох ділянках, а про закорінену в нас суспільну, освітню, а часом навіть пропагандивну мотивацію переходу границь професій, яка більш обнизила рівень нашого мистецтва, ніж спричинилася до розвитку споріднених ділянок нашої критики. Тільки в дуже виняткових випадках можна родити і рівночасно бути повитухою.

Це не значить, що мистець мав би стояти поза суспільством. Якраз навпаки. Він має з найбільшою увагою і з найбільшим зосередженням прислухатися до його живчика, але серед гамору і метушні утилітарної щоденщини, хоч як часом потрібної, ледве чи він його може почути.

Це також не означає, що мистець не має сходити з слововокісної вежі своєї професії і не має забирати голосу в громадських справах, бо, врешті, й професії забулюються і перетинаються. Але коли письменник чи мистець, може, навіть у добрій вірі, пише неукрито прихильну рецензію на твір свого приятеля чи так само неукрито нищівну на твір мистця, що не є його приятелем, або просто тому, що він як мистець випадково сильніший, ніж рецензент, то це важко вважати за забирання голосу у громадських справах.

Хтось скаже, що це звичайний вияв суб'єктивізму, на якому, як на дрібній справі, не варто зупинятися. Але коли мистець публічно висловлює свою думку про другого мистця і коли він організований, а до того у сильно організованому суспільстві, для якого він виконує функцію експерта, тоді це вже не дрібниця. Його приватна і особиста думка є тоді офіційним вирокком суду, перед яким він сам як суддя є, очевидно, імунний. Така висловлена думка може не тільки знач-

но утруднити кар'єру другого мистця, але може й не допустити нової думки, як також створити такі умови, в яких мистець, часом з безвихіддя, може спокуситися пристосувати свою творчість до вже існуючих і визнаних стандартів. А це, може, гірше того, може виворитися немов би з домовлення взаємно протективна мовчанка. Така мовчанка, яку вже від деякого часу можна помітити у літературно-мистецькому житті еміграції, здатна більш придушити нашу творчу думку, ніж багато непригожих обставин, на які ми так часто нарікаємо і якими намагаємося виправдувати наші недомагання і наші невдачі.

Отже з позірно невинного пересунення функцій у мистецтві, немов у складній машині, може прийти до забурення і до неочікуваних та небажаних наслідків.

Тут хтось може прийти до песимістичних, навіть фаталістичних висновків. І з подібними думками можна дійсно зустрітися, мовляв: так є тільки в нас і професійна нетерпимість є наша виключна спеціальність. Немає нічого дальшого від правди. Так є не тільки в нас. Так є всюди. Це звичайний вислів людського егоїзму і професійного самозбереження, які часто проявляються в інших середовищах, може, й у далеко більш драстичних формах, ніж у нас, хоч би тому, що там часто більше діється у мистецтві. Різниця між нашим егоїзмом і егоїзмом інших тільки в тому, що деінде він називається своїм власним ім'ям. Наш особистий професійний егоїзм ховається за плечі спільноти. І тут нічого дивного. Бо коли ми поширили функції мистця на громадські і виховні, він має повну підставу виправдувати й обороняти себе тими ж самими аргументами. Нормально професійний егоїзм видний і з ним можна боротися. У нас не тільки не можна з ним боротися, в нас не можна його бачити, не можна його навіть називати. Бо офіційно його й нема. Він схований за спільноту, за обов'язок, за солідарність і за патріотизм. Коли б хтось у нас спокусився на боротьбу з особистим егоїзмом, він мусить бути приготований на боротьбу з спільнотою, з патріотизмом і тим самим засудити себе на програш.

З поширенням функцій і засягу мистецтва, наш мистець звик думати суспільно і виступати громадою. Індивідуальні виступи, з якими пов'язана особиста відповідальність, у нас не в моді. Тому, наприклад, не існує індивідуальна невдача, не існує, очевидно, перемога. Невдачі далеко зручніше перекинути на спільноту і їх колективно вияснити. У нас часто особисті невдачі вияснюються навіть змовою проти спільноти. Український мистець, передусім у великих світових мистецьких центрах, очевидно, живе не серед ягнят, але й інші світові мистці не живуть серед ягнят, ми й самі для себе часто не є ягнятами.

З поширенням функцій нашого мистецтва поширилися також цілі наших мистецьких улаштувань. Мистецькі міркування перестали бути домінуючими. А коли ці улаштування, в наслідок поширення функцій самого мистця, почав ор-

ганізувати практикуючий мистець, то до них доскочили ще й додаткові міркування, які не підносять ні позему наших улаштувань, ні самого мистецтва. І тому наші виставки, коли їх міряти чисто мистецькою міркою, часто незрозуміло нерівні. Міркування при доборі експонатів виставок образотворчого мистецтва є часто позамистецькі, бо й сама мета цих виставок у великій мірі позамистецька. Тут мова не про покази т. зв. народної творчості, які влаштовують наші пані і на яких часто є стільки вишиваних подушок, що ці виставки нагадують гарем. Але наші виставки образотворчого мистецтва з правила також перевантажені, бо їх перша мета не селективна якість, а показ широкої участі мистців у нашому культурному процесі. Перевантажені ці виставки ще й тому, що й організатор їх мусить бути в них гідно зарепрезентований. А щоб оборонити себе перед закидом фаворизації, що він себе самого включає у виставку, тоді організатор, як правило, стягає багато статистів, за якими можна легко сховатися і відобрати критиці аргументи.

Це й є наші концерти, наші виставки образотворчого мистецтва і наші літературні збірники.

Для тих, що стоять подаль від тих справ і не мають прямого професійного відношення до мистецтва, ці спостереження можуть видаватися неістотними дрібницями. Але сума дрібних слабостей перестає бути дрібницею.

Тут слід сказати, що подібні об'яви можна зауважити не тільки в нас. Часом і в інших середовищах мистці діють через організацію з подібними до нашого організованого мистецького життя ознаками. Різниця тільки в тому, що деінде це периферійне явище, що виходить з протесту проти суспільства, у нас воно якраз суспільне і в нашому житті майже домінантне явище.

Вже від довшого часу, наприклад, у нас говориться про потребу мистецьких монографій і про багато інших споріднених потреб. Але хто уважно слідкує за стилем нашого культурного життя, знає, що доки про ці справи вирішуватимуть самі мистці, це неможливо реалізувати, бодай не може це статися у нормальній формі. Поза тим, так довго, доки панує міт, що цими справами має клопотатися мистець, ледве чи хто інший зможе взятися за це діло.

У такій ситуації, яка існує тепер, мистецькі монографії можуть появилися (не беручи до уваги того, коли хтось сам собі її видасть) тільки в двох випадках: у формі збірника, де буде докладно виміряно, щоб ні одна голова не виходила понад другу, передусім не понад голову організатора, який, саме собою, має бути також включений. І таких збірників, каталогів і видань у нас до нудоти багато. У другому випадку монографія може появилися також тоді, коли мистець помре і перестане бути якимнебудь фактором і перешкодою.

Тут слід було б відзначити деяке відрадне явище: появлення декількох комерційних галерій (у Торонто і в Нью-Йорку). Вони ще дуже у початкових стадіях і ще не зуміли

бути значним фактором нашого життя, але в міру їх спроможностей вони вже перебирають від мистців частину т. зв. «брудної» роботи («брудної» для мистця, але дуже почесної і для культурного життя спільноти безмежно важливої і потрібної). На сторінках нашої преси появляються імена немистців, що пишуть про мистецтво. Вони вносять тим елемент деякої об'єктивності і безпристрасності в оцінці мистецтва, передусім найновішого. Але, що найважливіше, вони починають ставити речі на їх власні місця.

Коли наші мистці віддають значну частину своєї енергії і свого часу на обслуговування ділянок, що не впадають в їх стисле поле діяння, то це, треба визнати, не лишається і без деяких позитивних наслідків. Своєю участю мистці очевидно підносять їх рівень. Як уже віддавна можна зауважити, позем нашої «середини» є відносно високий, можна навіть без великого ризику перебільшення сказати, що пересічно він вищий, ніж інших подібних середовищ. Це не випадкове і зовсім виправдане: ми змушуємо наші найкращі сили обслуговувати наші посередні цілі. А коли наші цілі посередні, то чи можна дивуватися, що наші остаточні досягнення є часто середні на зріст? Афіші часто виконують найкращі мистці, і вони бувають високоякісні, що є принудою говорити про наші успіхи. Але коли усвідомити, якою ціною здобутий цей успіх, то ледве чи тут є підстави радити. Це немов би підсвідоме бажання нашого середовища мати розкішну орнаментальну кулісу, якою можна б було краще закрити якусь порожнечу.

Коли наша середина має понадсередній позем, то наша «гора» часто зовсім не на рівні. Треба визнати, що нам вдалося піднести наші низи вгору, при тому ми стягнули нашу гору вниз, долина і гора зустрілися десь на середині дороги і там, на середніх поверхах, вже віддавна урочисто обходять свято свого єднання.

Посиланнями на обов'язок, на групову солідарність, на патріотизм нам удалося піднести рівень середовища і тим самим створити для нашого мистецтва відносно широкого споживача. Часто ще тільки студенти мистецьких шкіл мають у нас можливість не тільки виставляти, але й втішатися розкішними каталогами і об'ємистими рецензіями. А молоді письменники відносно вчасно мають за собою книжкові видання, рецензії, авторські вечори. Ніде мистцеві не є так легко, як у нас, і ніде його успіх не приходить так швидко, як у нас, і, мабуть, ніде, як у нас, він не є так цілковито позбавлений якогось значення.

Дехто з молодих мистців, очевидно, заслуговує на таку увагу, і для декого вона не є передчасна. Але як того декого впізнати, коли йому не дають скристалізуватися до тої міри, щоб його можна було ясно відрізнити від групи, якою середовище більше зацікавлене, ніж індивідуальністю. Воно обдаровує усіх мистців однаково щедро. Робить це не за мистецькі досягнення, а за участь у процесі нашої спільноти. Бо з поширенням засягу мистецтва і з поширенням функції

мистця від нього вимагається не тільки мистецтва, але й чогось іншого. З часом мистецтво зовсім випадає з їх вимог, і від мистця вимагають тільки того чогось іншого. З одного боку, наші вимоги до письменника такі широкі, що переходять межі літератури; з другого — вони такі невибагливі, що ми часто вдоволяємося і відчуваємо до письменника, передусім, коли він молодий, вдячність за те, що він пише по-українськи.

У нас купують збірки поезій, яких не читають, відвідують мистецькі виставки, на яких надіються знайти корм для своєї носталгії. Масово ходять на концерти, на яких плещуть там, де не треба. І наш мистець часто мусить дивуватися, чи він має публіку, чи він її не має?

Коли наш мистець зумів так успішно виеднати у публіки підтримку для свого мистецтва, він у свою чергу почуввається до обов'язку дати публіці свою данину. І він її щедро дає. Звідси не так навіть з тиску публіки, як з добровільного жесту суспільно орієнтованого мистця, береться на наших урочистостях народно-фолкльорна тематика і патріотична бомбастика, що втішається незмінною прихильністю публіки.

Ці добросусідські відносини між мистцем і публікою і ті послуги та принагідні жести, якими вони себе взаємно обдаровують, визначають стиль і характер нашого мистецтва і, на жаль, також його позем.

Спільна орієнтація мистецтва залишила таку сильну пляму на творчості наших мистців, що навіть більш схильні до експерименту не вільні від її впливу. І для них часто є більш важливе нести в народ ідеї експериментального мистецтва і їх пропагувати, ніж їх потглиблювати. Тим більше, що в специфічних умовах суспільного спрямування навіть найбільш крайньо експериментальні мистецькі ідеї, немов у желатині, не зустрічаються з твердим опором і мають відносно легку дорогу, мовляв, у нас і модернізму треба. Це майже неправдоподібне, але в нас дійсно можна це почути. Це значить, що від мистецтва в нас вимагають чогось іншого, і мистець не повинен мати стосовно цього великих ілюзій.

Наше мистецтво, що виросло з специфічних умов, звернене у великій мірі на внутрішні проблеми, і тому воно може розраховувати тільки на внутрішній відгук. Можна навіть сумніватися, чи воно може мати і задовільний внутрішній резонанс. Бо є тільки одне мірило мистецтва. І намагання збудити ширші зацікавлення нашим мистецтвом безсилі так довго, доки саме мистецтво не буде спрямоване на ширші позальокальні дороги.

Минулорічний з'їзд письменників «Слово», наприклад, відбувся в час студентських заворушень, що спалахнули в Парижі, Нью-Йорку, Берліні, навіть у Празі і Београді. Але на з'їзді не було згадки про ці події, немов би вони не існували. Ніхто, очевидно, не вимагає, щоб з'їзд письменників перетворився на клуб журналістів. Але мотиви цих подій такі

глибокі і вони можуть мати такі неочікувані і такі далекосяжні наслідки для нашої будуччини, з літературою включно, що ці події, здається, не могли залишитися поза увагою письменників, що засідали на віддалі кільканадцятьох міських бльоків від Колюмбійського університету і майже могли чути голоси ще не з'ясованих домагань нової генерації.

Коли б з'їзд був присвячений ідеям, що хвилюють сьогоднішню людину і будуть формувати завтрашній день, тоді не було б місця на особисті образи і тоді не треба було б чекати, чи хтось зголоситься до дискусії, а була б напевно жива і спонтанна виміна думок про те, що хвилює і цікавить нас усіх.

Український мистець у своїй творчості так обтяжений різними міркуваннями, у великій мірі вже минулої мотивації, що він не вільний реагувати на сучасні явища безпосередньо. Це парадокс нашого нового мистецтва, воно так сильно суспільно орієнтоване, що вже не зауважує суспільних змін. Поширення засягу нового мистецтва і функцій нашого мистця парадоксально було якраз їх звуженням.

Кілька зіставлень ЧИТАЮЧИ КОБИЛЯНСЬКУ

Іван Дзюба

Коли читаєш Кобилянську, не раз зупиняєшся на думках, що викликають ті чи інші асоціації в аналогії з мотивами великих світових письменників, які писали приблизно в ту ж саму добу, що й вона. Здається, в цьому можна бачити не стільки «впливи» і «запозичення» (хоч і вони, певно, були), скільки засвідчення того, що письменниця була на рівні світової думки й літератури і билася над тими ж самими проблемами, що й уся передова світова література, розв'язуючи їх по-своєму і додаючи ще питання, породжені суто українською дійсністю і своїм суб'єктивним творчим світом.

Подаємо тут кілька таких аналогій та асоціацій, які можливо здадуться надто довільними і непереконаливими, але які певно, коли б їх брати більше і проаналізувати докладніше допомогли б поставити ідейно-творчі концепції Ольги Кобилянської в історико-літературну й соціологічну перспективу, а з другого боку — висвітлити те питання, яке поставила ще Леся Українка і яке відтоді мало розробляється, — про зв'язок Ольги Кобилянської з європейською культурою.

Але в даному разі — лише кілька принагідних міркувань.

1. «ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ»

Заглиблення в проблеми людської особистості для Ольги Кобилянської почалося з інтересу до жіночої емансипації. Оскільки відповідні твори письменниці відносяться до кінця 19 століття, сучасний читач схильний вважати це повним анахронізмом або принаймні запізненным провінціоальним відгуком на тлі європейської літератури, яка ще кількома поколіннями раніше висунула де-Сталь і Жорж Санд, в якій ще півстоліття раніше були «Лілія на рівнині» та «Жінка тридцяти років» Балзака і неймовірні утопії сен-симоністів. І сама молода письменниця вчувала цей момент, мовляв, провінційної запізнілості в своєму щирому захопленні ідеєю жіночої рівноправності — і прикро його переживала.

* Передруковуємо статтю Івана Дзюби, яка у відписах поширюється серед інтелігенції на Україні.

Правопис оригіналу збережений. Передрук дозволяється за поданням джерела.

«Емансипація жіноча в Швейцарії або в інших поступових країнах — це точка давно вироблена. Приходиться соромитися, що тут (себто на Буковині — І. Д.) жінки осталися ще так далеко позаду за другими народами», — читаємо в повісті «Людина».

Цілком зрозуміле (і яке рушійне!) це почуття сорому жінки-письменниці за своїх земляків і землячок. Однак погляд, ніби означена проблематика в Ольги Кобилянської є вимушеною даниною враженням провінціального побуту — потребує принципових коректив.

По-перше, сама О. Кобилянська помиляється, коли пише й говорить (наприклад, і у відчиті «Дещо про ідею жіночого руху»), буцімто в «поступовіших краях» жіноча емансипація вже виборена. Виборена вона була хіба що формально, а не по суті, що так характерно для буржуазного світу. І в той самий час, коли в глухому закуткові австрійської імперії, серед рутини провінціального побуту молода дівчина, початкуюча письменниця, з болем міркувала про жінок свого краю: «Заграбавшись між свої чотири стіни, не завдають вони собі навіть стільки праці, щоби дещо путнього прочитати, щоби хоч тим часом сею дорогою очиститись з перестарілих, дурних, просто смішних пересудів. А про якусь основну освіту, про розуміння природознавства та матеріалістичної філософії нема вже й бесіди. Освоєні поверховно з поодинокими галузями наук, з поодинокими фактами всесвітньої історії, думають, що вони справді доволі озброєні супроти вимог життя. І вони задумують з горсткою того наукового краму при невідрадім положенні, яке тепер займають в суспільстві, повести боротьбу о існування!» («Людина»); коли вона вимріявала героїню вищого гатунку, котра гордо кидала міщанському оточенню: «Ніяка сила світу не стопче в мені мислячої самостійної людини!» і коли показувала всі ті болісні поневіряння й терзання, які випадали на долю такої героїні, — і схильна була трактувати ці випробування і ці проблеми як продукт особливої відсталості Буковини, — в цей самий час у блискучому центрі блискучої європейської культури великий письменник-гуманіст бідкається про те ж саме:

«Ніщо не могло переконати Амалію хоча б на хвилину припинити священну працю хатнього порядкування, і це надсв'яте встановлення замінювало їй, як і багатьом жінкам, всі інші моральні і суспільні обов'язки.

... А втім, хіба ж не в цьому вбачає величезна більшість жінок свою честь і хіба не в такий спосіб її захищає?»

«А для якої справи створені ми (міркує наша героїня)? Немає такої справи, яка б нас цікавила. Так, я знаю, ми тепер втручаємось в усе, вдаємо, ніби нас приваблює і те, і друге, і третє, хоч нас зовсім це не стосується; але нам так хочеться чимось зацікавитись!»

«Буржуазія на поріг до себе не пускає тих жінок, які пробують жити власною працею; вона, очевидно, виявляє їм

своє недовір'я; кожний їхній крок тлумачиться недоброзичливо... Нікому вони не потрібні. Заміж вийти вони не можуть, в них немає ні посагу, ні знайомств. Не можуть знайти зацікавлення і втіхи в розумовому житті: надто багато часу відбирає праця. Якщо не мати підпори в релігії або в особливо розвиненому почутті обов'язку — я сказав би навіть ненормальному, хворобливо розвиненому, бо ж повна самопосвята протиприродна — це значить бути похованою живою». (Ромен Роллан, «Жан Крістоф», т. III, стор. 271-2, т. IV, стор. 378, т. V, стор. 417-418).

Як бачимо і в «європейця» і в «провінціялки» однакові клопоти з проблемами жіночого становища (можна знайти навіть тотожні формулювання), — хіба що в Ольги Кобилянської ці проблеми розроблені істотніше й спеціально. Це робить честь нашій письменниці, авангардизм якої ми так часто нездатні побачити й оцінити. Адже прочитавши уважно «Царівну», «За ситуаціями», «Ніобу», «Балаканку про руську жінку», «Не-культурну», «Valse melancolique», «Дещо про ідею жіночого руху» та інші — ми знайдемо в них таку обширність і зрілість глибоких суджень про жінку, її місце в житті та її обов'язки супроти суспільства, яких мало в кого з європейських письменників побачимо.

Розробка витончених духовних натур жінок в Ольги Кобилянської мабуть що цінніша за поширені тоді естетсько-містично-еротичні візії типу на ці теми, Аглая—Феліцітас — характер змістовніший і навіть «екзотичніший» за Кляру Ведкінда, скажімо, — це про «естетику» жіночих образів.

«Філософія» їх також на найвищому рівні. Велике враження тут на Ольгу Кобилянську справив популярний тоді в Європі Г. Бокль, про читання якого вона сама свідчить і сліди науки якого часом знаходимо в її творах. Г. Бокль (зокрема в доповіді «Вплив жінки на успіхи знання») дав цілу апологію жінки, як такої, що своїми духовними рисами, своїм «ідеальним і романтичним елементом» змінила натуру мужчини і «завадила життю зробитися виключно практичним і егоїстичним... врятувала від тупої, одноманітної рутини» (Г. Т. Бокль, Етюди, С-Петербург, 1897, стор. 171) і таким чином, впливаючи на чоловіків, вплинула і на розвиток цивілізації.

Хоч у Ольги Кобилянської можна знайти сліди цих та інших поглядів Бокля (наприклад, на роль жінки у вихованні нових поколінь), але не важко побачити, як далеко вперед пішла вона. Те, що для Бокля було крайнім допущенням, — письменниці послужило лише вихідною точкою. Вона розвиває філософію самостійної активної чинності жінки в усіх сферах життя — особливо ж у сфері політично-громадській (а це залишає далеко позаду як благодушне визнання за жінкою впливу на мужчину, так і пересічні вимоги рівноправності); від розвінчання забобонів, які стояли на шляху громадсько-активної жінки, вона переходить до аналізу того соціально-матеріального механізму, який затримує жінку на пев-

ному щаблі розвитку, — і цим самим Кобилянська підноси-лася на голову вище проти апологетів «жіночої емансипації», яким становище жінки видавалося ненормальним лише по-стільки, поскільки жінка була жертвою забобонів і рутинних обмежень, а все питання зводилося до формального звільнен-ня від них. Не без впливу російської і скандинавських літе-ратур Ольга Кобилянська розгортає проблему жінки до меж загальноетичної і загальносоціальної проблеми людської осо-бистості. А від думок про роль жінки й матері в суспільному житті, у виховуванні нових поколінь вона йде до роздумів про їхню роль у національній історії, у плеканні національного духу і устійливості національної «великості» і «традицій сер-ця героїчних», у снуванні і збереженні того «золотого пасма», яке лягає з минувшини у майбуття, — у всьому комплексі істо-ричного змагання поневоленої нації.

Це ті думки і образи, які в своїй багатій і повногайїй сукупності складаються на нове і значуще слово в усій євро-пейській літературі про жінку-громадянку, це те, що укра-їнська література трудом і пориванням двох своїх великих жі-нок — Ольги Кобилянської та Лесі Українки — внесла в скарб-ницю світового духовного життя і що досі ще належно не оці-нено.

А куди ж діти «провінціоналізм», «загумінковість», від-сталість того краю, на ґрунті якого зросла й творила письмен-ниця? Так, усе це було. І все це давалося в знаки, обмежувало поле зору й можливість ідейних осягнень. У раних творах це виявлялося в деякій наївності й елементарності трактування проблеми жінки, а в пізніших — у характерному розриві між ідейними шуканнями і громадським діянням, політичною ак-цією, коли перше не провадило ще героїв до другого, коли більше говорилося про *потребу* суспільного руху, ніж його са-мого реально розглядалося.

Але ж ті самі умови в той самий час і стимулювали шу-кання і протест. Адже найсильніше прагне діяльності той, хто найбільше скутий. Найпалкіше хоче свободи той, хто її най-менше має. Російська література 19 століття так болуче й при-страсно сказала про людську особистість тому, що в умовах царської Росії ця особистість була найбільш притлумлена. З тих же причин Шевченко сказав про національну волю так, як на той час ніхто не сказав. Консервативна діяльність може зродити найпоступовіші ідеї, коли стане об'єктом глибокого заперечення і відпорності.

Для європейських літератур кінця 19 століття (за винят-ком скандинавських) проблема сучасної жінки в соціальному й ідейному плані втратила свою актуальність і гостроту — і то не через життєві, а через похідні причини: «відпрацьованість» теми, епігонство емансипаторів, пересунення центру ваги до де-кадентсько-еротичної проблематики, нарешті — загальний ідейний спад на зламі двох віків і, можливо, відсутність у цей час письменниць такого гатунку, як Жорж Санд. Над Коби-

лянською ж не тяжіли ці обставини, її не залагіднювала видимість поступу і не перевтомлювало ступенювання традицій, — нею цілком опанувала сувора пристрасть новопокликання, і вона змогла сказати сміливе й вагоме слово . . .

ОСОБИСТІСТЬ І ЗАГАЛІ

Питання про людську особистість та її обов'язки щодо самої себе і щодо свого народу, про її стосунки до суспільства та її становище супроти нього, — одне з центральних у Ольги Кобилянської. Тут немає можливості розглядати всі ті оригінальні і електризуючі думки, що їх так багато висловила авторка, її герої або що впливають із самої образної динаміки її творів. Хочеться тільки звернути увагу на те, що деякі із найбільше улюблених її ідей більше чи менше перегукуються або співвідносяться з улюбленими ідеями великих європейських письменників і мислителів, «власителів дум» тої доби, — і що отже її думання йшло в річищі всієї тогочасної думки, її ідеї були на висоті доби.

Скажімо, її улюблений образ «полудня», ідеї активності і експансивності, цільності і повноти людської особи, докінцевого розвитку типу («Чим ти є, чим треба цілком бути. Інакше не дійдеш ніколи до мети» — див. т. I, стор. 81) — може бути зіставленням з улюбленою ідеєю Ібсена (пор. брандівське гасло: будь сповна собою!).

Така характерна для Кобилянської колізія поетичної природи і бруталного побуту, невловимого «щось» душі і «кінського копита прози», постійне картання духовного плебейства і протиставлення йому духовного аристократизму, плекання великості людської вдачі, здатної до «осягнення чогось більшого як звичайні цілі», «різьблення характеру на широку шкалу» та подібний духовний максималізм може покликати асоціацію з Карлейлем. Закидали письменниці ніцшеанство, сама ж вона, хоч у ранніх творах часто посилається на Ніцше, пізніше заперечувала його вплив. Проте, мабуть, важко відкидати цілком такий вплив, хоч і не варто його перебільшувати. Не забуваймо, що ніцшеанством цікавився Томас Манн і що ніцшеанство закидали ранньому Горькому. Значна частина європейської інтелігенції, в тім числі і поступової, пройшла через смугу зацікавлення Ніцше і відчула зокрема вплив його стилю (Г. Брандес: «Великі письменники діють завжди найбільш глибоко своїм стилем, бо за його допомогою вони безпосередньо, особисто впливають на читача»). Отже не було для Ольги Кобилянської великим гріхом відчувати певний інтерес до цієї по-своєму яскравої філософії, тим більше, що вона досить швидко пододала її вплив (бо, власне, і не перейнялась жодною істотною ідеєю Ніцше). Схожість із Ніцше в неї якщо і буває, то швидше фразеологічна. І коли її герої висуюють принципи: «бути самому собі ціллю», то йдеться про сво-

боду від міщанських забобонів і рутини, але не від обов'язків до народу, навпаки, ці обов'язки весь час наголошуються і їм власне підпорядковується отой саморозвиток особистості. Нести народове світло, а для того спершу запалити те світло в собі, виробити себе на «значну особистість», котра могла б стати «пориваючими прикладами» для загаду — ось ще один улюблений мотив Кобилянської, це щось протилежне основній настанові Ніцше, натомість щось близьке до головної ідеї Джона Раскіна: розвивати себе і впливати на оточення (хоч у Раскіна ця ідея має моралізаторсько-естетичне забарвлення, в той час як у Кобилянської насажена соціально-політично й політично-національно). Цікаві аналогії можна б було простежити між двома «пророками» Джоном Раскіном і Львом Толстим. Майже одночасно перед ними постало одне і те ж питання, яке Раскін сформулював так: «Я тут дбаю про перебудову світу, а слід би почати з самого себе». Відповіли вони на нього по-різному. Доводячи розтлінний вплив технічної цивілізації, — критика суспільства в Раскіна була вужча за толстовську, — Раскін протиставляв їй свою «релігію краси» (також вужчу за толстовську моральну релігію), сподіваючись за допомогою мистецтва (саме того, що Толстой відкинув) і плекання почуття краси всебічно духовно відродити людство і підготувати його до ідеального життя.

Толстой був одним із найулюбленніших письменників Ольги Кобилянської, їйому вона присвятила, як відомо, спеціальну статтю. Толстой, мабуть, діяв на неї переважно світом своїх образів і характерів, художніх концепцій, сліди ж впливів толстовської філософії, того, що зветься «толстовством», незважаючи на високі оцінки в названій статті, простежити важко — очевидно, через те, що головна засада в Кобилянської була протилежна толстовському «опрощенію»: розвивати, виробляти, різьбити себе, щоб мати потугу впливати на інших, на народ: щоб мати що віддавати іншим.

Ця широко і докладно розгорнена в Ольги Кобилянської ідеологія служіння одиниці народів, обов'язків інтелігенції до трудящого люду, — в яку мотив розвивання власної особистості і її самоцінності входить лише як один із важливих моментів, — складалася, очевидно, під впливом, з одного боку, традицій української класичної літератури від Шевченка до Грінченка, з другого — під впливом соціалістичної ідеології, про свій прихильний інтерес до якої письменниця говорить не раз.

«ЧТОБЫ УДЕСЯТЕРИТЬ В СЕБЕ СИЛЫ . . . »

У Достоевського, який також належить до числа найбільш шанованих Кобилянською письменників, знаходимо думку, яка найінтимнішим чином перегукується з отією голов-

ною ідеєю Кобилянської: розвивати, побільшувати себе, щоб успішніше впливати на життя.

Думку цю Достоевський висловив, міркуючи про свого улюбленого героя — Альошу Карамазова:

«Прибавьте, что он был юноша отчасти уже нашего последнего времени, т. е. честный по природе своей, требующий правды, идущий ею и верующий в нее, а уверовав, требующий немедленного участия в ней всей силой души своей, требующий скорого подвига, даже жизнью. Хотя, к несчастью, не понимают эти юноши, что жертва жизнью есть, может быть, легчайшая из всех жертв во множестве таких случаев и что пожертвовать, например, из своей кипучей юностью жизни пять-шесть лет на трудное учение, на науку, хотя бы для того только, чтобы удесятерить в себе силы для служения той же правде и тому же подвигу, который излюбил и который предложил себе совершить — такая жертва сплошь да рядом для многих из них почти совсем не по силам. Алеша лишь избрал противоположную всем дорогу, но с тою же жаждой скорого подвига».*)

У мене особисто ця думка асоціюється, стосовно Кобилянської, з постаттю Нестора Обринського, героя повісті «Через кладку», одного з найчудовіших персонажів Кобилянської і всієї української літератури взагалі. Своєю ангельською чистотою і непорочністю він справді нагадує Альошу Карамазова, хоч без його релігійної екзальтації. Але він має власне так вирішальну в своїй особі оту якість, про брак якої в сучасній йому молоді тривожився Достоевський. Нестор свідомо протиставляв себе тим юнакам, котрі шукають отого «скорого подвигу» і швидко стягають на себе назву «наших цвітів будучини», — він свідомо обирає інший шлях: шлях тривалої впертості, непомітної підготовки до великої дії, підготовки, яка побільшить сили, а, значить, і самий подвиг. Нестор іронічно ставиться до «легковажних слів про національні справи», але не тому, що в нього «нема почуття приналежності до своєї народності», а, навпаки, тому, що воно в нього глибоке і зріле. А відтак він не поспішає до ролі «національного апостола», і перш, ніж вчити і вести інших, він хоче себе виробити і запасти всіми необхідними знаннями. «... Як годен він, — міркує

* «Додайте, що він був юнак почасти вже нашого останнього часу, тобто чесний з своєї природи, такий, що вимагає правди, слідує за нею і вірить у неї, а увірувавши, вимагає негайної участі в ній всією силою душі своєї, вимагає скорого подвигу, навіть життям. Хоч, на щастя, не розуміють ці юнаки, що жертва життя, можливо, найлегша з усіх жертв у більшості таких випадків і що пожертвувати, наприклад, з своєю кипучою юністю життя п'ять-шість років на трудне вчення, на науку, хоча б тільки на те, щоб подесятерити в собі сили для служіння тій таки правді і тому самому подвигу, який полюбив і який поклав собі доконати, — така жертва поспіль для багатьох з них майже зовсім не по силах. Альоша лише обрав протилежний від всіх інших шлях, але з тією самою жадобою швидкого подвигу».

Нестор про українського інтелігента, — масу, себто весь народ організувати, *поки він сам себе не зорганізує*. Або: «Що я можу дати тепер . . . своєму народові, коли я ще *сам* не готовий! Знаю і чую, що я стою ще під властю свого власного буття, тобто буття розвою одиниці». Тому він хоче спочатку «свою власну культуру на підставі сили особистості й на рівні вищого її розуміння виробити». А відтоді — праця й праця, «не лиш тяжка, але й захована перед будучністю», пройнята свідомістю мети. Мета ж ця — той самий подвиг служіння народові, але не з честолюбивості, а з напору внутрішнього імпульсу. Трохи скептично ставиться Нестор до тих, хто «кричить усе і всюди — працювати для народу», бо бачить, що ті «випрацьовані здобутки», — по-перше, замалі, по-друге, «не для цілої нації, а виключно для мужицтва» (А для інтелігенції? Для нашої інтелігенції ми ще нічого не зробили. Я мрію про те, щоб у нас було якнайбільше глибокої поважної інтелігенції. Інтелігенції національно-культурної . . .). У Нестора своє розуміння праці для народу, глибше й ширше. І хоч він не хапається зразу за те, до чого ще треба сили зібрати, але може сказати про себе: «. . . знаю свої змагання, моральну вартість і без пляну не живу. А щонайбільше себе *не щаджу*». Тим, хто мало знає його, здається, що в нього «нема нічого, бо . . . не є на їх спосіб активний». Але тому, хто придивляється до нього уважніше, — «. . . видавсь таким, що все вгору йде трудним, тяжким шляхом . . .»

Образ Нестора Обринського, надзвичайно зворушливий етично і політичний ідейно, був на той час новим явищем в українській прозі і свіжим продуктом українського соціально-політичного побуту.

Та асоціація з думкою Достоевського — звичайно ж, випадкова (у відношенні творчо-психічному, бо в самій зміні різних типів подвижників історично є певний внутрішній зв'язок), але вона небезінтересна і відтінює найціннішу і найпривабливішу рису героя Кобилянської, допомагає поставити його в повну історично-літературну перспективу на тлі розвитку визвольної думки.

АРИСТОКРАТИЗМ ДУХОВНИЙ І СТАНОВИЙ

Для Кобилянської характерне постійне протиставлення аристократизму як духовної вищості — плебейству і «мужицтву» як духовному пониженню. Поки йдеться про ці категорії як оцінки внутрішньої людської цінності — це не бентежить сучасного читача, бо він їх зустрічає і в багатьох світових письменників (і вже в нашу добу О. Довженко говорив про «внутрішню інтелігентність» — поняття цілком відповідне аристократизмові душі, яким так часто і в Довженка, і в інших класиків, володіють трудящі люди, «мужики», селяни . . .). Але що робити, коли Кобилянська не осудливо говорить про

аристократію як стан, коли, наприклад, висловлюється жаль про те, що українська нація втратила свою родову аристократію («кожний народ гордиться своєю шляхтою, лиш один українець відокремлюється чи не на силу з того вінка людських окрас, наче б це була марнота — мати значних предків і почувати в собі шляхотську кров... Мені здається, це не зовсім слушно й на будуче нездорово», — це говорить одна з героїнь повісті «Через кладку», але подібне знайдемо не раз і в інших героїв, і від авторки). Чи не «компромітує» це демократичний світогляд авторки? Змовчувати таке питання не варто, хоч воно й не вирішальне для Кобилянської. Звичайно ж, цей момент не належить до найсильніших і найпоступовіших в її світогляді (можливо, тут позначився погляд Вячеслава Липинського, який покладав особливі надії на українську — і на вернення сполученої — шляхту на західній Україні й аполегетизував давню українську аристократію. Однак це тільки припущення). Але будьмо справедливі: пошанівок до аристократії та її державної ролі, навіть покладення на неї певних політично-державних надій — все це було властиве багатьом великим письменникам-демократам, в тому числі і сучасникам Кобилянської. Отже, питання складніше, ніж здається на перший погляд.

Ось деякі приклади. В. Гюго в «Людині, яка сміється», картаючи англійську аристократію, склав разом з тим справжній гімн її історично-національній ролі. «Аристократія — це яструб, що висидів орлине яйце — свободу». «Англія, британська за Утера Пендрагона, римська за Цезаря, саксонська за семивладдя, датська за Гарольда, нормадська після Вільгельма, стає завдяки лордам англійською». «Загальна приниженість, що видавалася за рівність», пише Гюго, за Людовіків XI та XIV у Франції, — в Англії були неможливі завдяки опору лордів, а про палату лордів він говорить: «їй припадала честь заснувати націю» і т. д.

Відомо, як писав Достоевський про несповнене історичне покликання російського дворянства і як жадав від нього великої історичної місії (про Буніна не будемо тут говорити, бо його аристократизм особливий).

Сучасник Ольги Кобилянської Ромен Роллан так само часто звертається до аристократії (як і в Кобилянської, аристократизм розуміється в нього в обох значеннях) і не раз високо її оцінює. Ось тільки один характерний приклад: «аристократія — тобто люди з чистішими інстинктами, можливо, з чистішою кров'ю, ніж в інших — і які знають про це й усвідомлюють свою гідність. Гордість у них у тому, щоб нічим себе не понизити. Їх меншість, але навіть коли вони відсторонені набік, всі знають, що їм належить перше місце й сама тільки їхня присутність вже стримує інших, інші мусять рівнятися на них або вдавати, ніби рівняються. Кожна провінція, кожне селище, кожна група людей є до якоїсь міри подобизною того, чим є їхні аристократи... І те анархічне засилля більшості,

яке спостерігається тепер, не послабить внутрішнього авторитету без власної меншості. Більш серйозну загрозу для останньої становить відірвання від рідного ґрунту і розпорошення по великих містах. Але і в цьому випадку, загублені в чужому середовищі, роз'єднані один від одного, представники цієї міцної породи зберігають свої особливості, не зміщуються з оточенням».

Коли йдеться про внутрішню цінність — тут коментарі зайві. Що ж до політично-національної ролі аристократії як етапу та окремих її представників, — можна помітити, що до неї апелювали або тоді, коли висувалися завдання національно-державного будівництва, в минулу добу (бо ж певна історична роль національної аристократії в таких процесах безсумнівна), або ж перед лицем загрози деспотизму, котрий демагогічно заграє з плебсом (історично в Тіверія, Людовіка XI, Івана IV була однакова тактика в боротьбі з аристократією — історично аристократія своїм спротивом одноособовій тиранії не раз ставала, і суб'єктивно і об'єктивно, на боці свободи, останнє справедливо відзначив В. Гюґо). Для Ольги Кобилянської мала цінність згадка про українську аристократію — про ту її частину, яка зберегла опозиційність щодо колонізації, але яка, на жаль, була нечисленною і швидко розгубила свої сили.

2. «ІДЕАЛІЗМ» І ПАТРІОТИЗМ

У вітальному листі Василя Стефаника до Ольги Кобилянської в 40-літній ювілей її літературної праці, від 25 листопада 1927 року, читаємо:

«В день Твого ювілею нагадую собі всі шляхетні пости з Твоїх творів... Та Ти зі всіх героїв є у мене найшляхетніша... Мої три сини, одні з криміналу, другі на волі, просять Тебе прийняти від них найнижчу чолобитність. По смерті моєї мами вони, мої хлопці, виховувалися в „Твоєму ідеалізмі“. За це я Тобі дякую».

Тим, хто свято вірить у школярську однозначність термінів, Стефаникові слова про ідеалізм Ольги Кобилянської здадуться, певно, прикрою термінологічною помилкою. Тоді ще прикріше для них буде прочитати саму Кобилянську і ледве чи не на кожній сторінці зустріти протиставлення ідеалізму як вищих вимог життя — матеріалізові як грубій практичності. Суворий словникар зазначить, що це просто словесна аберация, що тут віддається данина побутово-провінціальному слововживанню. З цим можна б погодитися (а разом і запитати, що про матеріалізм, як філософію, Кобилянська завжди відзивалися з пошаною, — див. хоча б наведені вище слова з «Людини»), — однак перше хочеться нагадати ще про одного «провінціала», котрий так само створив культ ідеалізму, і при тому такого ж гатунку і в той же самий час, що і Ольга Кобилянська. Це був згадуваний вже вище Ромен Рол-

лан. І щось дуже подібне до слів Стефаніка, але ширше і докладніше, сказав про виховну силу Ролланового ідеалізму Стефан Цвейг. Правда, пізніше Роллан поступово переглядає і уточнює свою термінологію, і якщо 1900 року в статті «Яд ідеалізму» він застерігає від лже-ідеалізму, не змінючи самого слова «ідеалізм» зі свого прапора («Для ідеалізму немає гіршого ворога, ніж фальшивий ідеалізм», тобто такий, який не йде до життя, а відвертається від нього), то через тридцять років у листі-відповіді Сержу Радіну (1931 р.), котрий тривожився «матеріалізмом» комуністичної думки, знайдемо таке: «Я не надаю жодного значення словам „ідеалізм” і „матеріалізм”. Найчастіше це ярлики, наклеювані на найрізноманітніший крам. Якщо людина, якщо тисячі людей здатні на самопожертву заради „матеріалізму”, то хіба Вам не ясно, що в дійсності вони найсправжніші „ідеалісти”?»

Подібно ж еволюціонізувала і корегувалася й термінологія Кобилянської.

Але для нас зараз цікаве не це, а інше: протягом цілої історичної доби (однієї й тієї ж, хоч і не однакової за значенням для Франції та України) двоє письменників у різних кінцях Європи розвивали дуже схожу і формально і по суті теорію ідеалізму як служіння вищим потребам життя.

Багатьом, певно, здається несподіваним і дивним таке зіставлення: Кобилянська і Роллан. Але це тому тільки, що в нас глибоко закорінилася звичка дивитися на свою літературу по-хуторянському, і ми до неї настільки невдячні, що навіть не помічаємо її рівня та її сумірності з розвитком світової думки.

Три разучі збіги відповідальності й можливі аналогії до Роллана, що їх так багато в Кобилянській (і ще більше у Лесі Українки, про що будемо говорити окремо) — не випадкові. Уважно прочитавши Ролланові характеристики своєї доби, побачимо, що поразка Франції у франко-прусській війні, набравши значення національної катастрофи, породила у французькій суспільності і зокрема інтелігенції настрої й ідеї, близькі до тих, якими жила передова українська громадськість протягом усього 19 століття і які відбивалися в українській літературі від Шевченка до Лесі Українки, — хоч, звичайно, становище України було трагічнішим і українська література трагічніше про це говорила. А що в Лесі Українки та в Ольги Кобилянської ці ідеї й настрої переведені через рефлексії та візії високоінтелігентної душі, то це ще більше зближує їх з Ролланом.

Ось що говорить Ст. Цвейг про джерело Ролланового дійсного ідеалізму:

«... Країна, яка прогнала війну, уподібнюється людині, яка втратила своє божество... Раптом знецінюються всі цінності, одушевлення стало безглуздя, смерть — безцінною, діяння, котрі ще вчора вважалися героїчними, — дурницею, сподівання — розчаруванням, віра в себе — жалюгід-

ною ілюзією. Всі прагнення до єдності рухнуть, кожен іде своєю дорогою, скидає з своїх плеч вину і перекидає її на плечі ближнього, думає тільки про наживу, про користь і вигоду, і напруження пориву змінюється безмежною втомою. Ніщо в такій мірі не нищить моральної сили мас, як поразка, ніщо так не понижує й не послаблює весь духовний лад народу».

І далі: «Сорокалітніх не може змінити й національна катастрофа: Золя, Флобер, Анатоль Франс, Мопасан скупчують всі сили, щоб не впасти самим. Підтримати свою країну вони не можуть, вони стали скептиками через пережите, вони вже замало вірять самі, щоб дати своєму народові нову віру».

Однак молоді поети, 20-літні, які не пережили самі цю катастрофу, бачили не справжню боротьбу, а лише її духовний цвинтар, спустошену, розбиту душу свого народу, — не можуть задовольнитися цим станом виснаження. Справжня молодь не може бути без віри, не може дихати в атмосфері моральної тхнулости світу, що втратив усяку надію...

... Не випадково, що в кращих представників переможених народів завжди зароджується новий ідеалізм, що молодь таких народів усе життя знає одну тільки мету: втішати свій народ, звільнити його від гіркоти поразки».

Зрозуміла річ, що в становищі «народу переможеного», як Франція 70-их років минулого століття, і народу цілком поневоленого, як Україна тих же часів під чоботом царату, — багато спільного, при тому становище останнього тяжче й трагічніше, і все те, що зазначив Цвейг, переживається в ньому інтенсивніше. То ж не дивно, що в документах політичного життя України тих (і трохи раніших чи трохи пізніших) часів, в українській літературі і особливо в поколінні Лесі Українки та Ольги Кобилянської, яке виконало роль, чимось подібну до ролі отих «двадцятилітніх» тоді французьких поетів, — побачимо так багато аналогічного до отих моментів французького національного життя (в листуванні й творах Лесі Українки не раз знайдемо аналогії прямо розючі).

І коли в «Жан Крістофі» молодий «ідеаліст» Олів'є говорить Крістофу про те, як мало він знає Францію і як мало здатний примітити ту приховану боротьбу і ті підступні процеси, які в ній відбуваються, коли він розкриває другові очі на справжню Францію, — його слова здадуться нам дуже знайомими, бо їх ми вже не раз вчитували то в Шевченка, то у Франка, то в Грінченка, то в Кобилянської, то в Лесі Українки.

«Так, цілком природно, що ви нічого цього не знаєте. І я не докоряю вам: звідки б вам це знати? Адже ж і самі французи ледве чи знають свою Францію. Кращі з нас живуть, як ув'язнені, ми бранці на власній землі (пор. Шевченкове: «на нашій, не своїй землі», або в Лесі Українки: «Ми навіть власної не маєм хати...») І. Д.)».

Ніхто ніколи не визнає всього, що ми вистраждали, вірні духові нашого народу, зберігаючи в собі як святиню взяте

від нього світло, відчайдушно оберігаючи його від ворожих вихорів, що прагнуть його загасити. Самотні, змушені дихати повітрям, зачумленим чужинцями, що обліпили нашу мисль ніби рій мух, тоді як їхня мерзена черва пожирає наш розум і бруднить наше серце; зражені тими, чияю місією було захищати нас, — нашими вождями, нашими критиками — дурнями або боягузами, що плазують перед ворогом, тільки б вимолити собі прощення за те, що вони французи; покинуті нашим народом, якому навіть діла немає до нас, який навіть нас не знає. Та й звідки йому знати нас? Нам до нього не пробитись... Ось що найважче. Ми знаємо, що в Франції є тисячі людей, що поділяють наші погляди, ми знаємо, що говоримо від їхнього імени, а ми не можемо добитися того, щоб нас почули. Ворог взяв в свої руки все: газети, журнали, театри... Наш народ не знає нас: навіть ті, хто бореться так само, як і ми, не відають про нас, а ми — про них... Я дуже мучився всім цим колись. Але тепер, Крістофе, я спокійний. Я зрозумів свою силу, силу мого народу. Треба ждати, поки ця поведь спаде. Їй не підмити непорушну гранітну глину Франції».

А пізніше, полюбивши Францію і пізнавши яка загроза денационалізації і космополітизму нависла над нею, вже Крістоф відповідає Олів'є:

«Ви надто сумирні. Ваш головний ворог — це неврастєння і скепсис. Можна і треба бути терпимим і людяним, — але батьківщину треба боронити всіма силами. Навіщо, спитаєте ви, робити такі зусилля, навіть боротися, навіть? Так от знайте ж: на те, що Франція вмирає... Ваша байдужість вбиває її. Вона вмирає з кожною із ваших гаснучих енергій, в ваших примирливих думках, у ваших безплідних зусиллях, в кожній краплині вашої крові, застійної, непотрібної... Вставайте! Треба жити! А якщо судилося вам померти, так уміть стоячи!»

Хіба все це не нагадує нам і Шевченкових страшних нарікань на долю України або його заклик вицідити «гнилу кров» з жил і налляти «козацької, живої» і Франкових мотивів «часу воскресного», і жахливих картин «потаємної боротьби» в Лесі Українки або її потрясаюче «Товарищі на спомин», і багатьох-багатьох місць з Ольги Кобилянської, як такі, наприклад:

«... Яке нутро сучасного українця? Чи взагалі відкрите воно вже? Українець його не знає, поминувши вже найглибшу глибину його нутра. Він не прийшов ще навіть до пізнання своєї власної сили через призмат правдивої інтелігенції, — культури до пізнання, може, й великого призначення свого народу. Взагалі говорячи, ми є народ, що ще себе не віднайшов» («Через кладку»).

«З самого жалю за минувшиною ми вже ослабли, а жалібна мелодія, що дзвенить у нашій душі, і котру ми так добре розуміємо, заколисала всі наші сили до немочі» («Царівна»).

І чи ж не подібно до того, як німець Жан Крістоф говорить французіві Олів'є про Францію, — німець Йоганнес Шварц полум'яно говорить українці Аглаї-Феліцітас про Україну, яку він полюбив і якій хоче прислужитися, популяризуючи її в Європі:

«Наколи б я так був драматургом, я б вглибився в історію, душу і літературу українського народу і свої почуття виявив драматично. Не для „літератури“, а для сцени. Взяв би якусь геройську сцену і зужив мудро. Сцена „Розвою“ для сіл, провінціональних містечок і т. д. створила би нечуване. Треба би вплив такої штуки на сцені бачити: як, приміром, бачив я раз в Мадящині, в великій столі. Результати були майже небезпечні. Або і в Белграді та інших місцевостях актори, що представляли турків, бували на небезпеку життя виставлені. Така праця вплинула б більше, як 9999 часописних статей.

Це одно.

Але друге: щоб сам якийсь народ став великий, свобідний і сильний, то треба, щоб ідеал мужчин, жінок і дівчат був не терпеливий мужик, а нетерпеливий войовник, котрий був би згоден орудувати в потребі більше мечем, як плугом. І то не сліпою скаженістю, а еллінською мудрістю. А до того є кожний мужицький народ, котрий походить від войовників, як і українці, — призначений... Народ, повторюю, що хоче бути і остатись великим, не сміє орудувати самим лише плугом, але також і зброєю, і мусить мати традиції серця героїчні».

Це тільки поодинокі і, може, не найважливіші аналогії. Варто знайти їх більше і зайнятися ними істотніше, розкриваючи і схоже і відмінне, і те, що споріднювало українських письменників з їхніми іноземними сучасниками, і те, що їх відособлювало, і ті самобутні мотиви, які вони вносили, — це допомогло б показати українську літературу в панорамі розвитку світових літератур і розкрити її позитивний внесок у загальну скарбницю культури.

Від мітів до критики ДЕЩО ПРО АНАЛІЗУ РУБЧАКА ТА ПОЕЗІЮ ПАТРИЦІЇ КИЛИНИ

Григорій Грабович

У січні і лютому минулого року появилася в «Сучасності» двома частинами стаття Богдана Рубчака, члена нью-йоркської групи поетів, у якій він аналізує поетичну творчість Патриції Килини, також члена цієї групи. Опис зосереджувався майже виключно на одній збірці: «Легенди і сни» (1964). Проте не маємо підстави сумніватися, що ця збірка характеризує тогочасний стан розвитку поетеси.

Від першого речення («Патриція Килина — мітотворча поетеса») Рубчак висловлює погляди, які мимоволі вимагають широкої реакції — від звичайного спростування до рішучого заперечення. У цьому завданні можемо розрізнити три головні теми чи фази: передусім наświetлення критичної методи та засобів Рубчака, відтак — огляд самої поезії Килини й зіставлення двох аналізів, і, вкінці, — рівнобіжні зауваги про літературну критику чи теорію.

Сливе найважливішою передумовою для літературної критики, як і для якогонебудь спілкування, є взаємозрозуміла, взаємоприйнята і стійка термінологія. Інакше, як сам автор сказав (хоч у явно іншому контексті), «нівелюється код і примушує нас опинитися в глибині цілковитої... оригінальності». Таку ж оригінальність знаходимо в «Мітах чужинки». Тут критична термінологія — здебільшого неконвенційна, і до того — у великій мірі непослідовна. У найкращому випадку над цілим комплексом теоретичних понять панує «творчість», «поетичність», у найгіршому — багатослівність.

«Мітотворчість» Килини — це zarazом центральне поняття і головна теза Рубчака. Віда лише, що автор ніде не встановлює, що таке «міт», ніде не пояснює, як він розуміє факт, що Килина творить міти (і саме міти), а не образи чи символи. Якщо не встановлено, що таке «міт», таке твердження, як «образність та символіка її творів здебільшого цілком мітична» («Сучасність», ч. 1, 1968, стор. 10), нам справді мало говорить. Може, однак, попередня заява служить за дефініцію: «Її твори побудовані на основі дійсності та паралельно до неї, але їхні верхи, їхні значеневі обертони, підносять уяву читача до наддійсних та надчасових сфер».

Але приглянувшись ближче, бачимо, що це ніщо інше, як загальна дефініція («справжньої») літератури, за феноменологічною теорією польського філософа Романа Інгардена. Згідно з його формулюванням, у літературному творі значенева верства власне побудована на основі дійсності (це, зрештою, є поняття *mimesis*, що існує від Арістотеля). Але тому що в літературному творі немає заяв у вужчому розумінні (як це знаходимо в лікарському рецепті, чи телефонній книзі), а є лише квазізаяви, тому онтологічно беручи, «дійсність» літературного твору рівнобіжна до справжньої дійсності. Вкінці, в літературному творі є верства «усхематизованих виглядів», що встановлює собою «естетично вартостеві якості»¹ й остаточно надає творові «метафізичних ефектів». Рубчак це описує як «верхи», як «значеневі обертони», що «підносять уяву читача до наддійсних та надчасових сфер». Під цим останнім Інгарден розуміє такі явища, як «ідея» твору, його «правда», такі ефекти, як катарсис, як збудження патріотизму, *Weltschmerz* тощо.

Отже, бачимо, що Рубчак, який напевно добре знає Інгардена, подав стисло й сочисту дефініцію — але не міту. До того, це мало нам каже про саму творчість Килини, хібащо це має нас переконати, що її творчість можна справді назвати літературою.

Тим то, протягом статті появляються такі фрази, як «мітичні коні», такі багатословні зайвини, як «архетипальний атавізм природи» і «метафізичний час» (вони нібито риси мітів), такі псевдокатегорії, як «міт-розповідь», «закриті» і «відкриті» міти, такі «конкретизації», як «злегка льорківський міт». Міт зрівнюється з містикою («всесвітнє шукання містичного центру», 2, 39) і з фантастикою («... поетеса передає цілком надреальний, просто фантастичний міт, який хоч і символізує реальність, але з дуже віддаленої відстані», 2, 47). (Тут напрошується питання: чи є реальні міти або такі, що не символізують реальности?). Міт ототожнюється з експресіонізмом (рана-гніздо в поемі «Легенда або сон») і вкінці з кубізмом («своєрідне переміщення поняття простору» — слід додати, що автор це розуміє як прояв «якоїсь атавістичної пам'яті», 1, 24). Що важливе, — всі ці категорії не подані як аспекти міту як прийоми, але просто таки як окремі міти, що «ілюструють міготворчий талант Килини».

Тут варто було б хоч коротко розглянути поняття міту в сучасній літературній критиці та водночас поставити це в протывагу вищезгаданому процесові вільної асоціації у Рубчака і покласти підставу до його дальшого обговорення.

Поперше, треба зазначити, що в критичній літературі міт і його застосування є зо всіх сторін оточений багатослівністю. Це пов'язане з самою його суттю, бо, як сказав Поль Валері, «міт — це назва всього, що існує чи живе тільки до

¹ R. Ingarden, Das literarische Kunstwerk.

тої міри, що мова є його причиною». Цікаво згадати, що міт у популярному сенсі слова — це організована неправда або ілюзія. Тому в аналітичній думці поняття міту застосовується в широкому діапазоні: від точного, інтегрального значення у Карла Керенія до психологічно-містичного у Карла Юнга, до американської школи «ремітіфікації», головним речником якої є Нортроп Фрай.

У праці «Вступ до науки мітології»² Кереній каже, що міт — це передусім як оповідання (мітос), так і акт розповіді (легейн), що викликає відгомін у читачів, що побуджує в них свідомість заангажування в цьому процесі. З первісним ритуальним аспектом міту поєднується розповідний та драматичний. Тому мітологія — розповіді древніх поетів — все буде пов'язана з драматичним «сюжетом». Кереній підкреслює, що «підставові тексти» мітології — це справді праці поодиноких авторів. Отже, з самої своєї природи міт дозволяє на різноманітні реінтерпретації, згідно з вимогами часу й місця. Це бачимо найяскравіше в радикальних реформуляціях мітів — грецьких і біблійних — такими письменниками, як Жід чи Джейс.

Юнгова ідея «збірної підсвідомости» і расової пам'яті несе в собі потенціальні перепони для послідовної і наукової літературної критики. Не тільки тому, що в його формуляції є чимала домішка окультного, але й тому, що вона викликає тенденцію (тепер досить поширену) бачити літературу здебільшого як замаскований вислів цієї збірної підсвідомости. У практиці мітологічна критика займалася відкриттям обмеженої кількості мітичних парадигм. Коли брати до уваги багатогранність літератури, здається, що цей підхід не найплідніший. Проте, юнгівська аксіома, що, мовляв, онтогенеза сну підсумовує філогенезу міту, показує на важливий зв'язок творчої динаміки снів і мітів. Може, ще важливіше, поняття збірности доводить до висновку, що вкінці нема самостворених, приватних мітів, що міт своєю суттю завжди позаасобовий. Це підтверджується майже всіма емпіричними та науковими засобами.

На протилежному крилі від Керенія стоїть Фрай, що створив блискучо оригінальну і синоптичну критичну теорію та методологію, побудовану на підставі сезонних мітів. Фрай також пов'язує міт з ритуалом і сном («Міт не тільки надає значення ритуалові і розповідної форми снові, міт — це ототожнення ритуалу і сну»)³. Далі Фрай віддає належне Юнгові, коли твердить, що вся література — оскільки вона споріднена з ритуалом (формальністю) і зі сном (непогамованістю творчости) — є мітичною. Остаточо тут маємо діхотомію між наукою — логос, і літературою — мітос. Вкінці, його «Анатомія критики» не претендує формулювати філо-

² C. Kerényi, Einführung in das Wesen der Mythologie.

³ N. Frye, Anatomy of Criticism.

софічну чи історичну теорію, а намагається устійнити загальну клясифікаційну методу. На жаль, деякі з його наслідувачів нерозбірливо рівняють символи, мотиви, більш або менш конвенційні сюжети, саму тематику літератури — з мітами.

Це буквально знаходимо в статті Рубчака. Суть його підходу полягає в тому, що, постановивши, як здається, надмірно спрощено й імпресіоністично, що Патриція Килина — мітотворча поетеса, він вчить уявну мітотворчість в усі її твори. В наслідок Рубчакової *недефініції* міту і на підставі очевидного факту, що поезія Килини не є *інтегрально* мітична, теза статті зводиться до тавтології. Стаття, зовсім так, як вступне речення, що ми проаналізували, доводить — з великим ускладненням, з безперечним красномовством — що А дорівнює А.

Ось чому треба радикально переоцінити всі підрядні «дефініції». Так, наприклад, «відкриті» і «закриті» міти слід розуміти як більш або менш традиційні чи приступні теми, мотиви чи образи. Іншим разом, коли автор пише «...найосновніший складник мітотворчого світопогляду Патриції Килини...» і т. д. (мова йде про почуття самотності людини у всесвіті), слід просто викреслити слово «міт», і ні речення, ні зміст аналізу на цьому не втраять. Така категорія, як «архетипальні міти» (1, 24), не зважаючи на те, що автор намагається це підперти авторитетом Юнга, ніщо інше, як звичайний трюїзм; всі міти з самої своєї природи архетипальні. Продовжуючи свою думку, автор каже, що «архетипальні міти» (що, мовляв, втілюють «метафізичні поняття»), хоч прадавні, все таки трактують людські справи і тут відрізняються від «мітів природи», що цих справ не торкають. Проблема подібна, хоч менш явна: всі міти не тільки архетипальні, але і «людські». Міти природи — теогонія, космогонія; коротко, всі примітивні спроби вияснити природні явища послуговувалися уособленням (грим — голос Зевса) і загальним антропоморфічним спрямуванням.

Щоб закрити ці теоретичні міркування, треба на кінець перевірити поняття мітотворчості чи, як кажуть у сучасній літературній критиці, мітопоезії. Хоч стисло, науково беручи, не може існувати чисто особистий міт, поняття мітопоезії вимагає кількох слів.

Історично беручи, мітопоезія появилася чи, скоріше, відродилася, в розгулі творчих енергій романтизму. Вона мала своїх теоретиків та ідеологів — Гердера, Шлегеля, Шеллінга, і своїх практиків — Гете («Прометей»), Шеллі («Розкутий Прометей»), Кітс («Упадок Гіперіона») тощо. У двадцятому столітті — це, наприклад, уже згаданий Жід чи його наслідники — Кокто, Жіроду, Ануй і Сартр. Для них, як і для великих романтиків, мітопоезія складалася з драматичної, радикальної реінтерпретації (переважно грецьких) мітів. Архетипальний сюжет стає лише підкладом для нового, живого і часто навіть політично заангажованого твору. Так, Прометей

для Шеллі — це бунтівник проти християнського Бога і політичної реакції. Для Жіда («Le Prométhée mal enchaîné») міт Прометея — це лукава сатира на мораль дрібного буржуа, це не «міт щоденности», але сильне перевтілення древнього міту в сучасну доречність. Переддень троянської війни — для Жі-роду образ міжвоєнної ситуації в Європі («La Guerre de Troie n'a pas lieu»). Щоб не поминути слов'ян, досконалі були драми Анненського чи Виспянського. (Цікаво зауважити, що корінна драматичність міту послідовно проявляється в жанрі цих реінтерпретацій).

З-поміж романтиків лише один творив міти — Вільям Блейк. Силі його уяви і плідності його творчості може рівнятися тільки автор «*Finnegan's Wake*» — Джойс. Якщо можна порушити правило позаособовости мітів — то тільки цим двом.

Отже, мітопоезія, в точно окресленому значенні, має досить обмежене коло практиків. Це значення не менш одностороннє, ніж сучасне поетичне пристосовування мітів.

Тому заява про мітотворчість Килини мусить також перейти певну переоцінку. А якщо зіставлення Килини з вищезгаданими поетами є несправедливе, то це виключно завдяки неістотному і недбайливому вживанню критичних термінів, що справді мають своє значення і своє застосування.

Хоч надуживання поняття міту і явищ, зв'язаних з ним, найбільш явне, критичні проблеми і вади в «Мітах чужинки» на тому не кінчаються. А коли мова про теоретичну підставу, щось подібне бачимо в уживанні і надуживанні поняття реальности. Це, очевидно, складне явище, особливо в літературній критиці, і тому більшість текстових критиків, як, наприклад, американські «нові критики» (Трїллінг, Брукс, Рансом) це поле залишають компетентним філософам (Інгарден), семантикам (І. А. Річардс) або бодай історикам літературної критики (Веллек). Рубчакові, який має за ціль таку ж текстову критику (принаймні він уживає такі методи), філософічно-семантичні абстрагування не удаються. Його аргументи не насвітлюють, а затьмарюють предмет. Ось приклад: «Дорога веде від реальности розповідних засобів, через надреальність фантастичного задуму, реалізованого фантастичними образами, до глибокої реальности філософської основи поеми» (2, 47).

Не знаю, чи це допомогло б, але коли відкинути всі «реальности», сенс речення може виясниться б; тож і не пошкодило б. Знову, щоб сказати, що фантазія чи уявна енергія ліричних героїв поетеси відіграє певну роль в поемах Килини, Рубчак каже: «Довколишня дійсність розгортається в цих творах паралельно з уявленою або відчутною наддійсністю» (1, 10). Відтак між тими двома світами появляються «мости» і «броди», що провадять у «світ абстрактної реальности», але також часто «пересуваються», і вони — «міти», а цей процес — «мітотворчість».

Ці термінологічні зауваги — не педантизм. Оскільки критик має комунікувати свої думки, ці думки, як і їх мовне оформлення, мусять бути ясні і доречні. У Рубчака, на жаль, через хиткість термінології затираються зв'язки — навіть «мости» і «броди» — між аналізом та її предметом, і залишається не аналіза, а мовна та уявна імпровізація.

У «Мітах чужинки», крім цих теоретичних неясностей, є й звичайні натягування деяких понять. Одне з них — це уявний «мініятурно-епічний стиль» або «своєрідно епічний стиль». Цю ідею автор аргументує нічим іншим, як періодичними згадками про розповідну техніку Килини. Найчастіше автор це робить, ототожнюючи розповідь чи, як він каже, «реалістично-розповідну манеру» з епічністю. Зараз опісля він розгортає цю думку, кажучи, що ця «своєрідна епічність» виринає на тлі її (поетеси) ліричного «я», що «борсається в струменах минулого, сучасного і майбутнього, блукає між різними цивілізаціями і країнами в шуканні за пристановищем, за архетипом» (2, 47). Автор ще додає, що ця епічність (принаймні у вірші «Могила Іфігенії») «посилюється святочною ритмікою і стилізацією фраз», що створює ритуальне, церемоніальне враження». Тут можна додати: поперше, вірші в збірці «Легенди і сні», що навіть посередньо торкаються історії чи якоїнебудь ширшої скалі, — нечисленні, може, п'ять з-поміж тридцять одного вірша. У них образи борсання в струмені часу, наприклад, у «Між століттями» —

Я молодша від молока,
старша від каменя...

Я Цезаря знала добре,
познайомлюся з Цезарем завтра.
Я вільна від часу,
я — полонена години

— убогі й мізерні, побудовані на звичайних граматичних запереченнях (про це ще буде далі). Образи, чи сцени, чи теми «різних цивілізацій і країн» так само скромні, бо складаються з звичайного визначення середньо-східної місцевості. Яка тут епічність? Чи те, що Міцкевіч писав «Кримські сонети», а Езра Павнд у своїх «Канто» писав про древній Китай і про ренесансову Італію, надає їхній поезії епічності?

Подруге, чи «святочна ритміка» і «церемоніальне враження» (припустім, що воно справді там є) творять епічність? Зрештою, сам автор каже, що в цьому вірші (Могила Іфігенії) — це, власне, стилізація «під ритми хорів у грецьких драмах». Отже, драматичний стиль чи епічний? Чи маємо тут, згідно з автором, лірично-драматично-епічну синтезу?

Подібні проблеми, хоч, може, менш загострені, появляються на тлі таких понять як «атавізм», «містика» (наприклад, «атавістично-мітичні кавалькади») чи навіть «символ». Тут приємно згадати, що коли в одному місці Рубчак говорить

про «метонімічно-персоніфікаційні перевтілювання», це вжите доречно.

Заки перейдемо до обговорення деяких рис критичної методи Рубчака, можемо побіжно зупинитися на аспекті критики, що дуже рідко вимагає коментаря. Мова йде про посилення на авторів, на твори. Звичайно не припускається, що раз автор готовий давати цитату, є можливість, що він не знає про що говорить. Тут, на жаль, це трапляється при самому початку статті, коли Рубчак, намагаючися визначити функцію поезії для Килини, каже: «І поезія для Килини не дерево, як вчила школа Шеллінга-Колріджа...» (1, 12). Отже, не знаю, що Рубчак розуміє під словом «школа», але якщо тут говориться про літературні теорії Шеллінга, чи Колріджа, чи письменників, що виходили з їх теорій, така заява просто карикатурна. Тут нема ні місця, ні часу описувати німецько-англійську романтичну теорію, але зацікавленим (і авторів) рекомендую «Biographia Literaria» Колріджа.

Тепер мусять бути наочне, як брак аналітичної підстави постійно проявляється в самому критичному підході, найяскравіше у многословії та штучному ускладнюванні, що маскує (якщо маскує взагалі) слабо передумані позиції. Отож не диво, що в основному сама критична техніка — це парафраза. Автор парафразує постійно і безощадно, оббудовуючи кожний цитований вірш дослівно сторінками міркувань і мовних екстраваганцій. Обіч вірша постає імпресіоністичний твір, який з природи своєї не може стати ні поемою, ні аналізою. Взяти лише один вимовний приклад. Ось вірш «Видиво мостів». Автор означає його так: «Твір 'Видиво мостів' уже більше наближається до міту-розповіді, що в паралелях його порівнянь світитись якийсь один (прошу вибачити, але, що значить «якийсь» в такому контексті? — Г. Г.) метафізичний символ». І хоч автор не подає вірша, бо вважає, що він задовгий, ми його подамо, щоб побачити, про що далі буде мова.

ВИДИВО МОСТІВ

Міст — немов кінь,
переходячи брід:
арки його ноги,
арки його кроки.

Скаче із берега
камінним скоком,
простягає до берега
мармурову шию.

Поволі переправляється,
поволі бризкає,
поділяє ріку
на двадцять рік.

Табуни мостів
переходять ріки,

минулі ріки,
майбутні ріки.

Камінні коні
поволі скачуть:
коні невольників,
коні королів.

Кроки б'ють
на другім березі,
та арки б'ються
з піною й тіньми.

Міст б'є копитом
на другім березі,
а ріка поділяє
його перехід.

Міст — немов міст,
схожий на коней:
смертних коней,
безсмертних коней.

У своїй аналізі автор зосереджується на останній строфі і каже ось що:

Міготворець мусить час від часу вживати постійних символів, щоб реалізувати потенціально спільність його творів із традиціями мітів, а також, щоб викликати в читача відповідний стосунок до культур минулого, до процесів підсвідомости, до світу природи. Як я згадав у першій частині статті, один з постійних символів Патриції Килини — це кінь. Отож мова в цьому строфоїді не про звичайні мости, а мости між цивілізацією і природою, між культурою і колективною підсвідомістю, між тим, що смертне і безсмертне, бо й самі ці мости «схожі на» смертне і безсмертне. Як це трапляється з кожним справжнім символом, що народився з міту — в протиставленні епітетів *смертні-безсмертні* маємо необхідний елемент невизначеності, або точніше, багатозначності, який дозволяє нам інтерпретувати їх на різних значеневих та чуттєвих рівнях. *Смертні коні*, наприклад, можна інтерпретувати як індивідуальну підсвідомість, супроти «безсмертної» колективно-расової підсвідомости. Ці два епітети можна також розглядати з перспективи «марнотратства» природи, з одного боку, та її вічної циклічності, з другого. У «смертних» конях можна також вбачати відображення звичайних, «справжніх» коней: тоді порівняння мосту до «смертних коней» буде зоровим порівнянням, а порівняння його до «безсмертних» коней — буде вже на рівні метафізично-мітичного світовідчужання. Це, до речі, ілюструє різницю між «поетичною фантазією» і «поетичною явою», що про неї говорить Самюел Колрідж.

Щоб відчутти повний ефект, треба б подати цілих півтори сторінки, але і це вже показує, що м'яко сказавши, кри-

тика Рубчака мало зв'язана з текстом. (Остання заява не є ні правильна, ні доречна. Автор якось не має щастя до Колріджа). Сам процес цієї творчої аналізи полягає на поступово зростаючому вчитуванні в поему своїх власних переконань. Те, як далі виявляться, що є головною слабкістю Килининих творів — себто наївна абстрактність, що випливає із штучно ускладнених семантичних або граматичних протилежностей (тут, наприклад, «минулі-майбутні», «смертні-безсмертні»), — це каталізатор, це претекст для відхилень від теми. Але треба визнати, що Рубчак спритно намагається боронити свій тил:

Значеневі рівні інтерпретації можна тут продовжувати ще і ще: вони залежні від ступеня співпраці читача, від його уяви та здібностей активно сприймати поетичний твір і «співтворити» його разом з автором, додаючи до нього власні інтерпретації, кусочки власного буття, часом авторові невідомі, часом навіть цілком інакші від авторового задуму. «Звичайний» читач не входить в усі інтелектуально-значеневі можливості таких складних образних конструкцій — але при читанні твору він відчуває, що епітети не тільки влучні, але що вони також натякають на щось таємниче й високе.

Ідея «співтворчости» належить до категорії уже обговорених понять і термінів. Але є тут ще глибша зрадливість — бо тут є зерно правди. Воно стосується до відомої риси найкращих літературних творів — їх здатність передати різним поколінням якусь «правду», втілену в естетично завершену форму. Так, щоб ужити найпростіший приклад, у «Гамлеті» або, скажім, у символістичному творі кожний режисер чи читач своєрідно насвітлює і різно інтерпретує складність твору. Він, у тісному зв'язку з своїм життєвим і художнім досвідом, реінтерпретує даний твір, але все в певних межах. Його перевтілення мусить бути пов'язане з твором — тематично, символічно, хоч би біографічно. Бо вважати Клавдія за позитивного героя, а замок Кафки за втілення добра і правопорядку — це не інтерпретація, це — літературна перверсія. А коли Рубчак, не намічаючи значеневих вимог, крім власної винахідливості (бо «мітичність» копей, як ключ до дальшого обміркування, походить від нього, не від тексту вірша), заохочує до вільного співтворення, то наслідок для аналізу, як я уже кількакратно вказував, — розчинення критеріїв і понять в рідині суб'єктивізму. Щоправда, є *вигляд* значеневої підстави: «міст», «коні», «смертні», «безсмертні». Проте, це радше підтверджує мій аргумент, бо ніде в цьому вірші, ні до того в цілій збірці, не зростають вони до таких вершин, яким є «метафізично-мітичне світовідчуження». Досягнення цієї поезії багато скромніші, і ми маємо тут справу не з силою поетичних засобів Килини, а з силою уяви Рубчака.

Ще один цікавий аспект критичної техніки автора — це уміння знаходити своєрідні критерії, щоб описувати деякі ха-

рактики Килининої поезії. Твориться ситуація, в якій ця поезія має притаманну їй, так би мовити, приватну критику. А що сам автор на це натякає («пора підкреслити, що мое відокремлювання засобів поетеси є цілком штучне, зумовлене потребами опису», 2, 45), ніяк цього не оправдує. Це виявляється, може, найяскравіше в дискусії про підставовий складник поезії: просодію. До того, це, може, найменш розвинений бік цієї збірки Килининої поезії і одна з її поважніших слабостей. При тому можемо припускати, що Рубчак достатньо відчуває ці слабості, але його відповідь — це масивна спроба усе те виправдати за допомогою нової концепції метрики. По-перше, Рубчак твердить, що є «два роди ритмічної організації в творах Патриції Килини: фразеологічна ритміка і ритміка з метричними тенденціями» (2, 45). (Слід зазначити, що розрізнення ритму і метрики у вірші дискусійне. Але, оскільки є теорії, що це підтримують, не буду цього оспорювати. Хоч треба додати, що ці теорії «ширшої ритміки» — Е. Сіверс, О. Руц — переважно стосуються прози). По-друге, Рубчак заявляє, що «фразеологічна ритміка сильно переважає в Килининих творах», а відтак розширює саме це поняття до дивовижних пропорцій: «... ритм її поезії не обмежується тільки фразеологічними конструкціями чи кількістю ударів на рядок. У цьому ритмі беруть участь ритмічні узорі образів та ритм значень, ритми семантичних одиниць» (2, 45). Ні одне, ні друге поняття ритміки не істотне для просодії. Перше майже суцільно стосується прози. Друге вперто підсуває поняття («узорі образів», «ритм значення», «ритм семантичних одиниць»), які, хоч і важливі як елементи поетичної структури, не відносяться до просодії. Я тут ніяк не обстоюю думки, що метрика зовсім відірвана від семантичних елементів, але так само метрику чи ритм не можна розглядати категоріями «образів, повторень, епізодів». Справді, коли говорити про просодичну структуру і застосовувати сучасні концепції, — як музичну теорію, статистичну теорію, навіть традиційну графічну теорію, — то видно, що у віршах Килини жодної «суворой ритмічної організації» немає. Якщо говорити про так загально окреслену «ритміку», як нам пропонує автор, то силою факту якоїнебудь структури вірша вона має існувати. Така тавтологія нам уже відома.

Одним з найважливіших понять у просодії, зформульованих російськими формалістами, особливо Тиняновим, є контрапунктальне відношення метрики до розмовної чи розповідної мови.⁴ Отже, вірш — це «зороване насильство» над щоденною мовою. Відтак — і тут є глибока проникливість — «ритмічний імпульс» цього насильства організує не тільки час і розподіл вірша, але й добір слів, синтактичну структуру і, вкінці, загальне значення вірша. Не треба доводити, що такого насильства в обговорюваних віршах немає, хоч є інші насильства. Про інші аспекти просодії, тобто те, що на-

⁴ Ю. Тинянов, Проблема стихотворного языка.

зивається «інструментовкою» (рима, алітерація, асонанс), автор мало говорить — і слушно.

Звернім увагу, нарешті, не на аналіз, а на саму поезію Килини. Це майже суцільно лірична поезія з виразними драматичними обертонами. Безперечно найкраще вдаються ті вірші, що без претенсій до філософування чи до фантастично-надприродної проникливости описують інтимні переживання як, наприклад, «Забути зеленіти», «Земні блага» або в третій особі — «Смак каміння». Екзистенціальне почуття жаху чи розгублености («Смак каміння», «*Case History 2*»), чи метафізичного «ангст» («Голка») є часами цілком переконливе. Тут розповідь не поплутана і прямолінійна. Така сюрреалістично-гротескова віньетка, як «Прихильний світ», чи таке тонко образне спостереження, як «В чайнику осінь» — це вірші, які вказують на потенціал непересічного таланту. Зате ті вірші, що Рубчак називає мітичними (щоправда, вони всі для нього мітичні), себто ті, що свідомо призначені насвітлити якісь надприродні «*correspondences*», як, наприклад, «Якась касида», «Могила Іфігенії», «Чорна тополя», «Спадщина», по-моєму, слабі і маловартісні. «Моя чорна кобила», в якій Рубчак вбачає ритмічно-метричні вартості — це радше пародія:

Моя кобила побігла до верби
моя кобила побігла в сарай.
Гей, моя ворона кобило!

Моя кобила померла під вербою,
моя кобила померла в сарай.
Гей, моя ворона кобило!

Коли я минаю вербу,
коли я минаю сарай,
я думаю про ворону кобилу,
гей, мою ворону кобилу.

Немає ні користи, ні радості в анатомуванні невдалих віршів — це навіть Рубчак у певній мірі відчув, коли не торкав «Суфі 1 і 2». Хочу зате коротко намітити свої підстави. Найосновнішою є слабе володіння українською мовою, і хоч у кожному іншому випадку це вибачалося б з причини походження, але коли хтось серйозно береться писати поезію, це перестав бути аргументом. Отож Килинина мова в багатьох випадках незграбна, негнучка, кострубата. Часто вірш звучить як невдалий переклад з англійської. Так, наприклад, англійське «*mare*» має зовсім інші конотації й іншу мовно-поетичну «вартість», ніж «кобила» по-українському. Тут можна додати, що такі мовні зіставлення мають велике значення в літературній критиці і напевно були б пліднішими, ніж висліджування «закритих» і «відкритих» мітів.

Мовна проблема підмінує всі спроби стилізовано простих, «народних» апостроф. («Тони, висока сосно», «Чорна тополя» і вищеподаний зразок). Вони виходять лише як свос-

рідний псевдопримітивізм. А коли Рубчак каже, що Килина звичайно «кокетує» з римою і «бавиться нею», і що коли вірші не вдаються, це тому, що Килина «натягає» риму до «стандар-ту» (2, 59), то нам тільки залишається думка, що не Патриція Килина риму, а Рубчак нас натягає.

Чи не дошкульніша, що так можна назвати, граматич-на псевдофілософія. Те, що викликало стільки захоплення у Рубчака, найкраще з'ясовується у вірші «Між століттями»:

Я молодша від молока,
старша від каменя.
Я мудріша від гриба,
дурніша від води.
Сімсот казок я знаю,
і сімсот ще не чула.
Я напівнародилася,
і теж напівумерла.
Я Цезаря знала добре,
познайомлюся з Цезарем завтра.
Я вільна від часу,
я — полонена години.
Говоріть до мене вчора,
говоріть про мене сьогодні.
Я напевно не існую,
бо думаю забагато.

Ось — вступ до «Якоїсь касиди», що Рубчакові здавав-ся кубістичним:

Я повернулася до гір,
ніколи їх не залишаючи;
я залишила гори,
ніколи до них не повернувшись...

Тут не тільки спекуляція на двозначності, тут ще біль-ший гріх проти поезії: абстрактність. Бо, зрештою, ці самі ідеї (протилежності, завіщення в часі і т. д.) можна зовсім добре втілити в поезію — динамічно, живо, конкретно, а не наївними реторичними зіставленнями: «так-ні», «молодша-старша», «іс-ную — не існую» і т. д. Слід згадати, що Юзеф Лободовський у паризькій «Культурі» вже в 1960 році звертав увагу на нездо-рову чи пак недозрілу тенденцію нью-йоркської групи поетів, у тому числі і Патриції Килини, до абстрактності. У цій об'ек-тивній, хоч і прихильній, а на мою думку, аж надто вибачли-вій статті Лободовський слушно підкреслює, що ці поети зде-більша безкритично і нерозбірливо перебрали багаж сюрреа-лізму, «бридкі зморшки разом з красними коралями». (Шкода, що Рубчак цитує тільки одну побіжну заувагу з цієї статті, а поминає її основні думки). Також часто сама образна примхли-вість, сама мозаїчність ефектів притуплює організацію струк-тури. Чи можна заперечити, що вільна асоціація в поезії — це абстрактність?

У Килини це трапляється навіть тоді, а, може, власне тоді, коли вона хоче сказати щось важливе, щось «мітичне», як ось у «Якійсь касиді»:

...бо моє місто є занове для прокльонів,
 бо моя сім'я є занова для трагедії.
 Моя мати — це камінь,
 мій батько — це лишай,
 моя спадщина — це землетрус.
 Самітна, я сиджу під рожевим муром
 і ні думаю, ні шаную, ні молю,
 бо, народившись, не існую.

Перша жертва цього — комунікативність вірша.

На темі комунікативності хочу зосередити кінцеві зауваги. Передусім усі мої обвинувачення проти формальних або концепційних слабостей у поезії чи аналізі побудовані на переконанні, що комунікація — це власне остаточна функція людської мови, поетичної та аналітичної. Але так само важливе — бо воно стає передумовою — наставлення даної одиниці, її розуміння своєї ролі як поета чи критика. Може недоцільно говорити про одну групу (нью-йоркських поетів) як цілість, коли вона складається з творчих одиниць, хоч і є в них формальна та духовна ідентичність. Нам багато краще говорити про тенденції та напрями в цій групі і залишити на майбутнє вирішення, кого вони більш або менш характеризують.

Отже, панує у них тенденція своєрідного формалізму, що йде рука в руку з почуттям ізоляції та самодостатності і що своєю чергою посилюється загальною тупістю та апатією навколишнього (українського еміграційного) суспільства. Переглянемо ці явища по черзі.

«Своєрідний формалізм» — не тому, що нема теоретичних впливів і навпаки (як між російськими футуристами й формалістами) та ясного почуття клясичних — наприклад, парнасянських — вимог (як в українських неоклясиків), а тому, що натиск є на вільну руку, на експериментацію без обмежень. Це наслідок першого і вартісного кроку, коли зірвано патріотично-громадські пута з поезії. Але поетичні моделі, що їх ця група перебрала (Еліот, Льюїс), вже тоді були старуваті. Тепер вони зовсім несучасні. А якщо ціль — бути співзвучним з західною поезією, то де найновіші зразки? А що важливіше: де сучасна доречність? Лишається вузька і самозадоволена вишуканість.

Їх ізоляція спричинена і внутрішніми, і зовнішніми процесами. В середині є самопохвала, — як ось «аналіза» Рубчака, — а зовні засліплена безкритичність або ігнорація з боку інших. Наслідок — це критична порожнеча, в котрій менш талановиті цієї групи відходять у повну яловість (Ю. Тарнавський), а більш талановиті не мають змоги виірощувати свій талант у справжньому контакті з суспільною і поетичною дійсністю.

Добра поезія не може існувати в ізоляції. На відміну від ботаніки, в такій оранжерії виростають не пишні квіти, а потвори, як ось «поема прозою» Ю. Тарнавського із збірки «Без Іспанії»:

ТИША VI

Коли ще стоїть твоя тінь, Іспаніє, за моїми устами, та я наближаю до них мої пальці, коли я наближаю мої пальці до чорнила, як до уст, коли я наближаю мої пальці до автоматичних ручок, як до уст, коли я наближаю мої пальці до моїх літер, як до моїх уст, коли я віддаляю автоматичні ручки від моїх уст, коли я віддаляю автоматичні ручки від чорнила, коли я віддаляю автоматичні ручки від моїх літер, коли я віддаляю автоматичні ручки від костей моїх пальців, коли я віддаляю чорнило від моїх пальців, коли я віддаляю чорнило від моїх теплих літер, коли я віддаляю тепле чорнило від моїх уст, коли я віддаляю теплі фотелі від моїх літер, коли я віддаляю мої теплі фотелі від моїх теплих ручок, коли я віддаляю мої теплі фотелі від мого теплового чорнила, коли я віддаляю чистий папір від моїх чорних літер, коли я віддаляю мої чорні літери від твоїх неторканих назв, Іспаніє, коли...

Ця дискусія не вичерпує теми; вона тільки відкриває двері.

Україна і Близький Схід

Петро Потічний

Про ролі України в закордонній політиці СРСР писалося на сторінках нашої преси не раз. Вийшло навіть декілька монографій, які насвітлювали в різний спосіб статус України як суб'єкта міжнародного права. Цій справі присвячували увагу й західні спеціалісти, як, наприклад, показує добре знана праця англійською мовою В. Аспатуріяна «Союзні республіки в радянській дипломатії» (студія радянського федералізму на службі радянської закордонної політики), яка вийшла в Парижі в 1960 році. Немало уваги присвячено цьому питанню і в Радянському Союзі, де існує вже досить поважна низка статей, монографій та документальних збірок про міжнародні відносини УРСР та інших союзних республік.

Ясно, що навіть при найкращій добрій волі об'єктивні дослідники не можуть не оцінювати діяльності УРСР на міжнародному форумі з погляду її васальної залежності від СРСР. І важко не погодитися з Аспатуріяном, що «радянські конституційні метаморфози значно посилювали ефективність республік як агентів територіяльних завоювань (Москви) і створили абсолютно нові можливості для СРСР в багатосторонніх дипломатичних організаціях, конференціях і процедурах».

Що воно так, видно з найновішої публікації, випущеної при кінці 1968 року Інститутом історії Академії наук УРСР під наголовком «Україна і Близький та Середній Схід» (Київ, вид-во «Наукова думка»).

Появу цієї монографії не можна оминати мовчанкою, хоч би лишень тому, що, як згадується у вступі до неї, «проблема взаємовідносин УРСР з країнами Близького та Середнього Сходу у післявоєнні роки належить до числа недостатньо вивчених і мало розроблених у радянській історіографії» (стор. 10), але хоч би й тому, що вона являє собою певну реабілітацію українського сходознавства з А. Ю. Кримським на чолі та немов би кладе основи для подібних студій у майбутньому. Або, як зазначають автори її, «колективна монографія... ставить завданням сприяти дальшому розвитку сходознавства в республіці і відновленню його найкращих традицій» (стор. 24). Пригляньмося, отже, до цієї книжки ближче.

Перший розділ книги, якій ще дуже далеко до серйозної наукової праці, розглядає давні історичні зв'язки України

з країнами Близького та Середнього Сходу. Другий розділ присвячений «висвітленню ролі УРСР у політичних стосунках Радянського Союзу з близькосхідними країнами» (стор. 23). Третій розділ розглядає різні форми економічних стосунків СРСР з цими країнами та вклад у ці стосунки України. Четвертий й останній розділ присвячений культурним зв'язкам УРСР з цими країнами, спеціально в галузі освіти, охорони здоров'я, науки, мистецтва й спорту.

Вже своєю тематикою деякі розділи книги більше цікаві від інших. Це стосується першого розділу книги. Написаний І. М. Шекерою, він не тільки дає короткий огляд історичних зв'язків України з країнами Близького й Середнього Сходу, але також дає історичну розвідку про українське наукове сходознавство, початок якого автор датує заснуванням у 1722 році колегіуму в Білгороді, чотири роки пізніше переведеного до Харкова, де він став центром орієнтальних студій на Україні (стор. 34). Згадується також Всеукраїнська асоціація сходознавства, Харківський науково-дослідний інститут сходознавства, праці НТШ, та ціла плеяда українських сходознавців від Сковороди до А. Ю. Кримського, їх журнали «Східній світ», «Червоний Схід» та «Інформаційний бюлетень ВУНАС» (стор. 42—43). Очевидно, ні словом не згадано про розгром українського сходознавства. Це зрештою можна авторам дарувати. Вдумливий читач зрозуміє, що живих не во-скрешають.

У другому розділі увага приділяється ролі УРСР у політичних стосунках Радянського Союзу з країнами Близького Сходу. Мова йде перш за все про діяльність української делегації на форумі ООН на «підтримку національно-визвольної боротьби афро-азійських народів» та «надання незалежності всім колоніальним країнам» на базі декларації ООН (стор. 23). Цей розділ, чи не найдовший у книзі (близько 100 сторінок друку), показує не самостійність дій УРСР на міжнародному форумі, але якраз навпаки — залежність її від політики Москви. Сам факт, що стільки пишеться про міжнародну діяльність УРСР не без ваги для потенціального росту впливів УРСР на міжнародному полі. Міркування внутрішньо-політичного характеру теж, мабуть, не без впливу на появу цього роду літератури.

Треба з прикрістю зауважити, що розділ, хоч і довгий, не вносить нічого нового до студій про зовнішню діяльність УРСР. Коли ж мова про відвідування УРСР урядовими і парламентськими делегаціями з країн Близького та Середнього Сходу, то, крім натяку на існування цього роду політичних контактів (стор. 23), нічого більше про це не сказано. Аж жаль, що писало цей розділ аж троє авторів: Д. М. Філіпенко, Ю. М. Мацейко та І. Ф. Черніков. А, може, й справді немає про що писати?

Автор третього розділу (О. С. Карцев) розглядає економічні зв'язки СРСР та України з близькосхідними країнами.

Цей розділ цікавий тим, що в ньому хоч в якійсь мірі показана частка України в торгівлі, в експорті технічної і фінансової допомоги, у підготовці різного роду спеціалістів для цих країн, у будівництві промислових підприємств та об'єктів у країнах Близького Сходу.

За статистичними даними у загальносоюзному експорті Українській РСР належить сьогодні 25%, тоді як у 1965 році на експортні поставки України припадало 23%, а в 1958 році — 20,4% всього вивозу СРСР (стор. 149). Питома вага України в радянському вивозі не тільки росте, але, як видно з наведених даних (стор. 150—152), її експорт — це товари важкої промисловости, серед яких переважають машини та устаткування, потрібні для розвитку промисловости, будівництва й обладнання нових підприємств. Про другу сторону торгівлі — імпорт, та частку, що припадає Україні, в книзі майже повністю промовчано, поза загальниковим твердженням, що «значна частина радянського імпорту... надходить до УРСР» і що Україна «одержує різні машини, сировину та матеріали з 63 країн світу» (стор. 156).

У сфері т. зв. «технічної допомоги», яку дає СРСР недорозвинутим країнам, роля України надзвичайно велика. Наприклад, з 385 підприємств та об'єктів, які будувалися при технічній допомозі СРСР, Україна брала участь у спорудженні 257 (стор. 165). Також від кількох років Україна уділяє країнам Близького Сходу значну допомогу як у підготовці спеціалістів різних ділянок, так і шляхом скерування своїх спеціалістів для подання технічної допомоги на місцях. За останні роки в різного роду курсах на території України взяло участь «близько трьох тисяч спеціалістів майже з усіх країн світу» (стор. 186). Так, у 1964 році українські підприємства прийняли тільки з Єгипту (ОАР) для навчання в суднобудуванні і металургії 90 спеціалістів (стор. 184). За період 1946—60 рр. на Україні навчалося 4 585 чужинців, головним чином з Кореї, Китаю і Монголії. За цей самий час навчалося на Україні 6 індійських і 4 іранських студенти (стор. 209—210).

Зміни, які зайшли в китайсько-радянських відносинах, позначилися і на напливі студентів з цих країн в Україну. Так само зростання впливів СРСР на Близькому Сході помітне у напливі студентів з цих країн до СРСР, а в тому числі й на Україну. Так, у 1960—61 році з країн Азії і Африки було на Україні 570 студентів, з них 98 на підготовочному факультеті Київського університету (стор. 210); у 1961—62 році їх було 662; у 1963—64 з 12 країн Близького та Середнього Сходу навчалося на Україні 589 студентів. У 1964—65 р. їх число виросло до 707 осіб. У 1965—66 році студентів з цих країн було 722 особи. У 1966—67 році 760 громадян з 17 країн, а в 1967—68 724 студенти з 16 країн Близького Сходу навчалися в Україні (стор. 210—211). Зменшення кількості студентів на 1967—68 рік пояснюється тим, що частина їх після закінчен-

ня підготовних факультетів на Україні вступила до вузів інших республік СРСР (стор. 211). Це виразний доказ того, що на Україні чужинці не вчать українською мовою.

Цікавий розподіл студентів між різними країнами Близького та Середнього Сходу. Найбільше студентів напливає з Афганістану, Іраку, Ємену і Єгипту (ОАР). Таблиця показує кількість і динаміку студентів з цих країн:

	1963—64	1964—65	1965—66	1966—67
Афганістан	106	111	124	132
Ірак	294	315	275	205
Ємен	108	116	120	129
Єгипет (ОАР)	4	74	63	108

(стор. 210—211).

З таблиці видно, що приплив студентів з названих країн росте з року на рік, за винятком Іраку, де запримічуємо велике зниження, якого, на жаль, автори не пояснюють. Натомість впадає в око величезний наплив студентів з Єгипту. Цей факт яскраво показує зріст впливів СРСР в Єгипті за останніх кілька років.

З інших країн Аден, Альжир, Іран, Оман, Йорданія і Марокко майже стоять на місці, з незначним числом студентів. Натомість запримічуємо зріст числа студентів з Лівану з 4 до 17, Сирії з 20 до 61, та Судану з 24 до 52 (з останнього за 1966—67 рік число студентів впало до 39). Не без ваги також і факт, що число країн, охоплених обміном з СРСР, постійно росте. Так, у 1964—65 році до цього обміну включився Аден, а в 1966—67 році Багренські острови, емірат Дубай, Туніс та Гадрмут (стор. 210—211). Ясно, що ці показники не повні й стосуються радше України, ніж СРСР у цілому, але й на підставі цих коротких даних видно величезний успіх СРСР у проникненні до арабського світу.

Чужинецьких студентів можна зустріти в 41 вузі України. Головна роль в навчанні студентів близькосхідних країн лежить на плечах Київського, Харківського, Одеського та Львівського університетів. Політехніки, медичні інститути та інженерно-будівельні інститути цих міст теж мають студентів з цих країн (стор. 212).

Студенти-чужинці вчать головною чином на факультетах природничих і точних наук. Це теж говорить нам, яка мова панує в університетах України.

Існує також сфера виробничо-технічного навчання і висилки спеціалістів з України до близькосхідних країн. У 1963 році до Афганістану відряджено 82, а в 1964 році 120 спеціалістів. До Єгипту послано в 1963 році 50, а в 1964 році близько 200 спеціалістів. До Тунісу в 1963 році вислано 94 українські фахівці, а в 1964 році понад 100 (стор. 214). Україна також заангажована по лінії ООН і під патронатом цієї організа-

ції організує висилку та прийом спеціалістів і влаштовує низку семінарів (стор. 214—215). За період від 1960 по 1965 рік з України до країн Близького Сходу виїздило у довготермінові відрядження 140 лікарів; у 1966 році виїздило 119 лікарів, а в 1967 році — 173 (стор. 221).

Існують і літературно-мистецькі зв'язки, але вони назагал мізерні. У країнах Близького та Середнього Сходу побувало 5 мистців з України, між ними співак Д. Гнатюк, Г. Туфтіна, Г. Поліванова, С. Червонюк та інші (стор. 224). Всі вони виступали як репрезентанти СРСР, а не України.

Наукові зв'язки України не багаті. Про них кажеється в книзі, що вони ще в «зародковому» стані (стор. 224). Це й видно з видань. Книги, присвячені країнам Близького Сходу, що вийшли на Україні, — це переважно брошури пропагандивного змісту, як, наприклад, «За мир, за незалежність арабських народів» (стор. 227). Серйозних наукових праць обмаль, і видають їх обмеженим тиражем. Навіть рецензована нами книга, яку підписано до друку 24. X. 1968, вийшла тиражем . . . 600 примірників.

Цікаві, хоч і не повні, дані про туризм. Початком туризму треба вважати відвідини УРСР у 1959 році 11 особами з різних країн Близького Сходу. У 1960 році їх було 338, у 1961 — 616, у 1962 — 869, у 1963 — 1273, а в 1964 — 1361 турист (стор. 230—231). Натомість українських туристів у цих країнах майже немає. Правна, в Єгипті побувало 100, а в Туреччині 700 українських туристів (стор. 231).

При кінці цього з найцікавіших розділів книги, написаного М. Д. Дятленком, згадується участь УРСР у міжнародних виставках та ярмарках СРСР у цих країнах (стор. 231). Цікавий факт, що Україна ніколи не виступає як незалежна країна. Цей факт не без впливу на те, як розуміють допомогу України та зв'язки з нею громадяни окремих країн Близького та Середнього Сходу. Для прикладу наводимо декілька уривків з листів студентів, які перебували й навчалися в Україні. «Нам дуже сподобалися прекрасні радянські люди», — пишуть іранські студенти Київського університету (стор. 215). «Як сонце щодня зігріває землю своїми яскравими променями й несе людям світло й тепло, так і радянські люди своїм ставленням до нас приносили нам багато сердечного тепла і щирої радості. . .», — пише Асаїд Яг-я бен Абдурагман з Смену (стор. 215—216). Але найбільш ясний і одвертий лист студента Рабія з ОАР. «Я ніколи не забуду Києва», — пише він. — «Я прожив у ньому 8 місяців, прослухав цікавий курс російської мови. Тепер мені не важко, я можу вільно говорити й розуміти по-російськи. Всі ці успіхи не наші, а ваші», — великодушно закінчує листа до своїх «київських учителів» студент з Єгипту (стор. 216). Правда, приємно почути такі слова від чужинця, але здається, що його лист вислано не туди, куди треба.

З цілої книги виходить, що успіхи не цілком «наші».

Михайло Туган-Барановський, життя і наукова діяльність (II)

ДО 50-ЛІТТЯ З ДНЯ СМЕРТИ

Любомир Коваль

4 ВІД ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІЯЛІЗМУ ДО ІДЕАЛІЗМУ

Кінець 1890-их років позначається в російській імперії відродженням неокантіянської ідеалістичної філософії. Невдавні творці т. зв. легального марксизму були першими, хто прийняв цю філософію. Рух до ідеалізму вказував на кризу, що заіснувала в марксистській течії, на ревізіонізм. Так, політекономісти П. Б. Струве, С. Н. Булгаков та інші перейшли від ортодоксального марксизму через ревізіонізм до критичного ідеалізму, а нарешті — на позиції містицизму. Очевидно, ця зміна та ідеологічний конфлікт не минули і Тугана-Барановського. Він був *єдиний* у російській імперії серед економістів-мислителів, що почав не з ортодоксального марксизму, а відразу пішов від ревізіонізму до ідеалізму, закінчуючи кооперативним соціалізмом. Коли цей перехід довів його колегу Струве до російського великодержавного шовінізму, то Тугана-Барановського переключив на позиції оборонця прав України на державну незалежність.

Давши синтезу трудової теорії вартости Рікардо з австрійською теорією граничної корисності в своїй першій публікованій праці, Туган зірвав таким чином з ортодоксальним марксизмом, точніше, з його економією. У своїй магістерській дисертації «Промышленные кризисы» (1894 рік) від дійшов до оптимістичного висновку щодо капіталізму (наприклад, що циклічні депресії стануть лагіднішими) і цим дав нам ревізіоністичну, а не марксистську працю. Навіть у «Російській фабриці» (хоч там він виявляє себе ще прихильником історичного матеріалізму) він приходять до висновків, які не завжди відповідають марксистській схемі.

Однак лише 1900 рік стає переломовим у світогляді Тугана: він піддає суворій критиці не тільки Марксову економію, але також його соціологію. Крок за кроком він розвиває та уліщує свою критику марксизму. Як економіст Туган не був марксистом, все ж таки треба його зарахувати до соціалістів: його соціалізм зближений з утопійним соціалізмом, при чому завжди підкреслена в цьому моральна свідомість. У 1901—02 він опублікував у журналі «Мир Божий» серію статей під заголовком «Очерки из истории политической экономии» (чч. 1-5, 7, 9-12 за 1901 рік; чч. 2, 3, 7-10 за

1902 рік), які в 1903 році появилися окремим книжковим виданням. Вступ до цієї праці, де можна простежити наростання духового перелому автора, настільки важливий, що його треба зачитувати дещо ширше:

Я цілком не вважав себе зобов'язаним узгіднювати свій виклад з якими то не було б авторитетами і не боявся висловлювати свій особистий погляд, як різко він не розходився б з панівними поглядами. Коштом власного страху та ризика я старався промостити свій власний шлях у... заплутаному лабіринті соціальної думки.

...Я ніколи не був правовірним учнем Маркса, але ще недавно я почував себе куди ближчим до марксистів, ніж тепер. Я уникав називати себе марксистом, але громадська думка визнала мене за такого, і я не протестував проти цього. Все таки дальший розвиток моїх поглядів поволи привів мене до цілковитого розриву з ортодоксальним марксизмом, який, на мою думку, зробив своє діло і жадної майбутности не має. Найбільшим завданням соціальної думки нашого часу я вважаю критичну перевірку марксизму, що повинно довести до нової соціальної системи, в яку ввійде багато елементів марксизму, але в переробленому та очищеному... виді. Таким чином я розійшовся із своїми давніми ідейними товаришами і розходжуся з ними щораз більше й більше. Мої попередні друзі по теорії стають ворогами, і з цього приводу я не можу не висловити жалю, але так як тверда та вічна правда не може не бути єдиним маяком для сумлінного ученого, так і я продовжуватиму, наскільки мені дозволять сили та знання, по-своєму шукати об'єктивну істину, не ігноруючи критики, але й не звертаючи задля неї з свого шляху.¹

«Очерки» були першим твором російською мовою з ділянки історії економічної думки. На останній сторінці Туган-Барановський кидає ще більше світла на свої теоретичні розходження з марксизмом і пише:

Старе зрушується і всюди ростуть перемоги нового життя... У надрах старого розвивається новий суспільний лад. Натисків життя поступається також застаріла догма марксизму. Величезний теоретичний будинок, збудований автором «Капіталу» віддає один кляпчик за другим, валиться, і якщо ще тримається, то тільки тому, що ще не створилася нова соціальна система, яка повинна змінити «ветшающий марксизм» (стор. 434).

Якою має бути ця нова соціальна доктрина, яка мала б змінити «ветшающий марксизм»? На думку Тугана, «нова доктрина повинна стати прямою протилежністю до соціального матеріалізму». Саме тут, у цьому реченні, він, відкидаючи матеріалізм, пориває з Марксом-соціологом. Тому, на мою думку, цілком правильно писав проф. І. Степанов-Скворцов,

¹ «Очерки...», Петербург, 1903, стор. III—IV, VI.

що у своїх «Очерках» Туган-Барановський «остаточно відірвався від марксизму», а Н. К. Михайловський у рецензії на цей твір також правильно говорить про автора, як про «вчорашнього марксиста».²

Ще не так давно, в статтях «Значение экономического фактора в истории» та «Экономический фактор и идеи» Туган-Барановський виступав як прихильник історичного матеріалізму і твердив, що філософія, мистецтво, культура мають своє коріння у виробничих умовах. А тепер, у 1903 році, він говорить про соціальну доктрину, протилежну до історичного матеріалізму, і про те, що марксизм не має майбутности.

«Очерки» являють собою жваво та захоплююче, а навіть поетично, написану працю. О. Мицюк пише: «... серед посмертних паперів Михайла Івановича я бачив навіть писані ним вірші; чи були вони десь друковані — не відомо» (цит. твір, стор. 15, прим.). Відомо, що літературний талант і літературні зацікавлення Тугана були значні, хоч вони не могли рівнятися з силою його наукового мислення. Наприклад, про поезію він висловився так:

Що стосується поезії, то вона, розуміється, являє собою велику соціальну силу, але тільки тому, що в поезії прекрасна форма поєднується з визначеним ідейним змістом.³

Авторові цих рядків удалося таки знайти один опублікований у журналі «Мир Божий» (ч. 5, 1901, част. 1, стор. 134) вірш Тугана-Барановського, який тут цитуємо:

Чем больше я живу — тем жизни смысл темнее
и тем таинственней мне кажется она.
Небесный звон звучит сильнее,
Душа предчувствием полна.

Как признаки, колеблются явления.
Не различу, что жизнь, что сон —
Неясны и смутны видения
Весь обступили небосклон. —

Но небо видно с яркими звездами,
И чудный свет блестит порой:
То — Ангел мира с белыми крылами —
Смерть тихо реет над землей.

Свої ухили від марксизму, яскраво накреслені в «Очерках» чи в цитованій поезії, Туган розвиває далі в праці «Сов-

² И. И. Степанов-Скворцов, Что такое политическая экономия, «Вестник Коммунистической академии», 1925, ч. 11, стор. 260.

Н. К. Михайловский, «Литература и жизнь», 1903, ч. 1, част. II, «Русское богатство», стор. 101.

³ М. И. Туган-Барановский, Теоретические основы марксизма, вид. «Мир Божий», Петербург, 1905, стор. 60.

ременний соціалізм в своєму історическому розвитку»,⁴ де він дав високу оцінку соціалістам-утопістам. Уже в «Очерках» він твердив: «Цей утопійний соціалізм заслуговує найбільш серйозної уваги; в деяких відношеннях я вважаю його навіть більш науковим, ніж марксизм» (стор. VI). Ідеалістичні мотиви в уявленні Тугана про соціалізм набирають видного, якщо не панівного, значення. У вищезгаданій праці Туган твердить, що марксизм не дав теорії майбутнього соціалізму і що саме «диваки-утопісти були тими, які дали нам застосований соціяльний ідеал, і що соціалізм, як позитивна доктрина, створений якраз цими дивними людьми, а не кимось іншим». На його думку, соціалізм є не тільки наукою, але й ідеалом, — наукою про новий соціяльний ідеал, — завданням якого є змінити не тільки економіку, а також духову культуру. Постулюючи, що рівність є єдиним коренем соціалізму, він доходить до висновку, що тільки в кантівській ідеї верховної рівності людської особистості цей принцип знаходить виправдання. Отже, на його думку, тільки у філософії Канта знаходимо непохитне обґрунтування соціалізму. Цілковито протилежно до Маркса Туган створив свою теорію експлуатації людини при капіталізмі на підставі Кантової ідеї рівності людської особистості. Тому він побороє визиск із суб'єктивного погляду, тобто на підставі етики, що впливає з філософії Канта. З приводу симпатій Тугана до соціалістів-утопістів, Тома Масарик писав:

Туган-Барановський не був задоволений негативним соціалізмом, який відкидає теперішній лад. У соціалізмі він бачив понад усе науку про новий соціяльний лад... Звідси його пошана до т. зв. утопістів.⁵

5 НАУКОВА, СУСПІЛЬНА І КООПЕРАТИВНА ПРАЦЯ В ПЕТЕРБУРЗІ (1905—17)

Як ми вже згадали, в 1905 році вдруге іменовано Тугана-Барановського приват-доцентом Петербурзького університету. (Мицюк, стор. 17; Воблий, стор. VII; Грінгауз, стор. 11). У тому ж році він вступив у російську партію «кадетів».⁶

З Туганом зв'язане існування в університеті трьох установ з ділянки політекономії: просемінар, семінар і дослідний гурток. Він не тільки організував їх, але й керував ними.

⁴ Изд. «Будущность», Петербург, 1906 р., 259 стор. (Це — єдина з його численних праць, яку перекладено не тільки німецькою та французькою, але також англійською мовою.

⁵ *Thomas G. Masaryk*, вступне слово до кн.: М. І. Tugan-Baranovskij, „Zaklady politické ekonomie“, „Plamja“, Praha, 1918.

⁶ *James Bunyan and H. H. Fisher*, *The Bolshevik Revolution 1917—1918*, *Dokuments and Materials*, Stanford University Press, Stanford, 1934, p. 731.

В. Ленин, *Кадетский профессор*, у кн.: *Сочинения*, 4 вид., Москва, 1948, стор. 338.

Згідно з його планами створений у 1909—10 рр. просемінар був школою для початківців економії, доповненням до університетських викладів. На початку або при кінці кожного академічного року Туган роздавав студентам теми, які стосувалися головніших економічних питань дня. Що два тижні обговорювано одну тему, до якої приготувався не тільки доповідач, але й опонент.

Семінар, організований восени 1907 року, був призначений тільки для тих, що мали намір спеціалізуватись у політекономії, і його метою було докладне вивчення чисто теоретичних економічних питань. Наприклад, в академічному 1907—08 році семінар був присвячений детальному вивченню теорії вартости, а в 1910—11 році — теорії економічних кон'юктур та ринків. У тому році обговорено такі теми: Л. Морґенштерн, «Теорія вартости Сміта»; А. Гойбарґ, «Теорія вартости Рікардо»; К. Домонтович, «Ідеалістична теорія вартости» і В. Міллер, «Теорія вартости Маркса». Як у випадку просемінара, так і в семінарі сам Туган визначав студентам теми для опрацювання. Кожний член семінара — студенти, вільні слухачі, а навіть приват-доценти — мусів як мінімум знати перший том Марксового «Капіталу» і провести загальний курс з політекономії.

Дослідний гурток був створений Туганом восени 1906 року, і його метою було самовиховання тих, хто студіював соціально-економічні дисципліни. Цей гурток досліджував радше соціальні питання, ніж економіку. Кожний член вибирав вільну тему, яку схвалював Туган, що керував усіма зібраннями та дискусіями.

Як професор, Туган-Барановський був дуже люблений і шанований студентами. О. Мидцок пише, що він «завжди збирав так багато слухачів, що звичайні аудиторії не могли всіх вміщати, через що його виклади перенесено до актовій залі університету» (цит. твір, стор. 17—18). Інший студент, М. Д. Кондратьєв, характеризував його виклад так:

Студенти тиснулися до його катедри. Михайло Іванович був з ними в дуже тісному духовому зв'язку. Цьому сприяли особливо дослідні гуртки та семінари, що працювали під його керівництвом. Можна щиро сказати, що багато хто, згадуючи про свої студентські роки в Петрограді, особливо тепло згадуватимуть ту важку розумову працю, інтелектуальне піднесення і зворушення, що вони пережили у згаданих гуртках. Великою заслугою тих гуртків було те, що Михайло Іванович давав молоді майже необмежену свободу розумової праці. Він менш за все був схильний придушувати її своїм авторитетом та знанням (цит. твір, стор. 117).

У 1906 році Туган організував *першу* економічну бібліотеку при Петербурзькому університеті, яку в січні 1907 віддано для вжитку студентства. Бібліотекою завідував сам Туган. Його педагогічна діяльність аж ніяк не обмежувалася

тільки університетом. У 1908 році він узяв участь у праці петербурзького відділу Комітету сільсько-господарських та промислових товариств, а з 1909 року очолював редакцію журналу «Вестник кооперации», який відіграв велику роль в історії кооперативного руху; це був єдиний у російській імперії науковий журнал, присвячений кооперативній теорії і практиці. Варто згадати цю дату зокрема тому, що тут позначився той інтерес Тугана до кооперації, який так глибоко та сильно захопив його при кінці його життя на Україні. Туган був також професором політекономії на Петербурзьких Вищих Бестужевських жіночих курсах, а з 1914 року також у Петербурзькій політехніці. У 1912—13 рр. він їздив читати лекції з кооперації в Московському народному університеті ім. Шанявського (*Воблий*, стор. V; *Кондратьев*, стор. 116 і 119; *Мицюк*, стор. 18). Коли в 1918 році в Москві створено Кооперативний інститут, Тугана обрано в склад його наукового збору, але, за твердженням Н. Д. Кондратьєва, «тісно зв'язаний у той час з Україною, Михайло Іванович відмовився від праці в Московському кооперативному інституті» (цит. твір, стор. 116).

Крім цього, він часто виступав з численними публічними лекціями і доповідями — також і на провінції. Початком цієї форми його суспільної роботи були його блискучі виступи у Вільному економічному товаристві в 1890-их роках, зокрема його доповіді про розвиток капіталізму в російській імперії. Хоч він не був оратором, його доповіді завжди викликали велике піднесення слухачів. За свідченнями його студента Н. Д. Кондратьєва, Туган не належав до тих високошкільних професорів, які кожного року викладають за вже раз прийнятою ними програмою. Стежачи за зацікавленням аудиторії він зупинявся у своїх лекціях саме на тих питаннях, що в даний момент хвилювали ширші кола громадськості та студентства.

До 1908 року в російській імперії не було жодного чисто економічного журналу або взагалі якогонебудь журналу, що був *виключно* присвячений соціальним питанням. Науковці були змушені містити економічні статті в різних літературних журналах, як от «Мир Божий», «Вестник Европы», «Русское богатство» та інші. Свідомий цього стану, Туган-Барановський разом з проф. П. І. Любленським почав видавати перший чисто академічний, безпартійний журнал, присвячений виключно соціальним наукам — «Вопросы обществоведения».⁷

Велика шкода, що тільки три томи цього справді цікавого журналу побачили світ.

Коли після смерті проф. Георгієвського в 1913 році Туган-Барановський був обраний професором політекономії в

⁷ Том I, вид. «Слово», Петербург, 1908, 337 стор.; том II, у тому ж видавництві, 1910; том III, вид. В. Безобразова, Петербург, 1911, 411 стор. Рецензії на журнал див.: «Русские ведомости» від 5 січня 1910 і «Речь» від 25 січня 1910.

Петербурзькому університеті, міністер Касо не затвердив його, у 1915 році Туган був примушений зовсім залишити цей університет. Лише в 1917 році він отримав катедру політичної економії в ньому. Але він не повернувся тоді до Петербургу, зв'язавши свою долю з Україною та її національно-державними прагненнями (Кондратьев, стор. 115; Мицюк, стор. 18; *Воблий*, стор. V). Хоч Туган вклав дуже багато праці в розвиток економічного відділу Петербурзького університету, йому судилося стати звичайним професором лише в новопосталому українському університеті в Києві в час незалежності української держави в 1918 році.

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ЯК РЕВІЗІОНІСТ

Починаючи з 1904 року, тобто переїхавши до Петербургу, він піддає переоцінці ряд теоретичних питань свого соціально-економічного мислення. У 1905 році появляється перше видання його книжки «Теоретические основы марксизма», яка в тому ж році виходить також німецькою мовою.⁸

Коли порівняти Тугана з такими російськими ревізіоністами, як Струве, Бердяев або Булгаков, тільки його можна вважати справжнім ревізіоністом, подібним до німця Е. Бернштайна в тому сенсі, що тільки він старався, як твердить Джордж Лікстгайм, «модернізувати марксистську теорію». Подібно висловився Карл Кавтський.⁹

Для Струве, Бердяєва, Булгакова та інших критика марксизму була тільки засобом для досягнення мети — повернення на консервативні російські позиції. Коли вони в своїй ревізії підкреслювали не питання соціалізму чи праці, а свою неокантіанську філософію, Туган-Барановський підкреслював і одне, і друге — він залишився соціалістом, тоді як інші соціалізм покинули.

У вищезгаданій праці Туган-Барановський, хоч і підкреслює значення економічного фактору, висуває одночасно також значення факторів ідеологічних, вважаючи, що в ході історії щораз більшу роль відіграють такі фактори, як знання, психіка та релігія, і економіка щораз більше стає наслідком, а не причиною суспільного розвитку. Він також не думає, що історичний розвиток залежний тільки від класової боротьби, як це твердить доктрина історичного матеріалізму; наприклад, політична боротьба аж ніяк не покривається з класовою боротьбою, а питання релігії, суспільного ідеалу та соціальної політики не можна з'ясувати при допомозі класових інтересів. Туган ревізує також Марксову теорію про неминучий упадок капіталізму і його трудову

⁸ Вид. И. Н. Скороходова, Петербург, 1905, 160 стор.

M. I. Tugan-Baranowsky, Theoretische Grundlagen des Marxismus, Duncker & Humboldt, Leipzig, 1905, 239 S.

⁹ *George Lichtheim, Marxism, An Historical and Critical Study, F. A. Praeger, New York, 1961, p. 283.*

теорію додаткової вартости. Щоб зберегти соціяльний зміст останньої, він розкриває власну трудову теорію *абсолютних коштів*, яка побудована на кантівській ідеї абсолютної рівности людської особи. Як і перед тим, він знову доводить, що капіталізм може розвиватися гармонійно, якщо він буде плянований. Туган випереджає в цьому англійця Джона М. Кейнза на яких 50 років. Він відкидає також Марксову думку, що капіталізм приречений на загибель у наслідок якихось детерміністичних законів. Новий суспільний лад прийде тільки завдяки нашим свідомим старанням, твердить Туган-Барановський. «Людство, — каже він, — не дістане соціалізму як подарунок сліпих економічних сил, але воно мусить свідомо прагнути до здобуття цього нового ладу.¹⁰

У 1905—07 роках Туган-Барановський намагається усистематизувати свої економічні погляди. У наслідок цього появилася праця «Основы политической экономии» (вид. «Слово», Петербург, [1909], 770 стор.), яка була переробленим студентським виданням, опублікованим слухачами Бестужевських курсів п. н. «Лекции по политической экономии» (вид. М. А. Александрова, Петербург, [1907], 354 стор.). «Основы» з'єднали собі широке коло читачів і стали майже загальноприйнятим підручником в усіх високих школах російської імперії. У цій праці, в розділі про методологію політекономії, автор прагне створити *одну* економічну науку. З уваги на різниці інтересів між робітниками і працедавцями, каже він, ми маємо тепер декілька пояснень економічних явищ, тому треба б знайти базу, на якій могла б бути побудована одна економічна теорія, яку прийняли б як правильну всі політекономісти. Туган робить висновок, що підставою такої економічної теорії мусить стати *етика*, точніше, кантівська ідея верховної рівности (цінности) людської особиности, бо тільки етика, каже він, злітає понад інтереси різних суспільних груп. Пізніше Туган признався, що така можливість може існувати тільки в економічній теорії, а не в економічній політиці.

Одночасно Туган публікує ряд статей на тему суспільного ідеалу і моралі: «Кант і Маркс», «Інтелігенція і соціалізм», «Моральний погляд Достоевського», які пізніше ввійшли в книжку «К лучшему будущему» (вид. «Енергия», Петербург, 1912, 230 стор.). У цих статтях він докладно розробляє проблеми ідеалізму і в етиці знаходить вияснення економічних проблем. Таким чином він наблизився до суб'єктивної школи Михайловського, проти якої так завзято боровся в 1895 році.

У 1914 році появилася його праця «Социальная теория распределения», присвячена виключно теорії розподілу («Известия Санкт-Петербургского политехнического института Им-

¹⁰ E. Bernstein, Tugan-Baranowsky als Sozialist, „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“, Bd. XXVIII; K. Kautsky, „Neue Zeit“, Bd. XXVI.

ператора Петра Великого», т. XX [1913], 95 стор.). Незадоволений теоріями розподілу Маркса і т. зв. австрійської школи, Туган дає свою оригінальну власну теорію, побудовану на соціальної силі, і в теорії заробітку доводить, що рівень платні залежить не тільки від продуктивності робітника, але й від його економічної сили.

6 ОСТАННІ ПРАЦІ ПРО КООПЕРАЦІЮ, ГРОШІ І СОЦІЯЛІЗМ

Результатом його теоретичної та практичної роботи в ділянці кооперації була його велика праця «Социальные основы кооперации» (вид. І. Н. Купнерова, Москва, 1916, 521 стор.), в якій він дав теорію кооперації, що охоплює всі її види. Воблиий висловився про цю працю так:

Ця праця єдина в нашій кооперативній літературі; це — настільна книжка для кожного кооператора, що цікавиться і теоретичними питаннями. «Социальные основы» зробили ймення Мих. Ів. Тугана-Барановського популярним у кооперативних колах і визначили дальшу роботу Михайла Івановича на ґрунті української кооперації, який він віддався з такою енергією при кінці життя (цит. твір, стор. V—VI).

Незабаром ця книга була перекладена польською і єврейською мовами. (Варшава, 1923, 439 стор.; Тель-Авів, 1937). У цій книзі автор зв'язує кооперативний рух з проблемою суспільного ідеалу та соціалізму і таким чином дає дуже оригінальну теоретичну концепцію кооперації. Не дивно, що визначний німецький кооперативний теоретик А. Гершенкрон оцінив, що ця праця «належить до найбільш глибоких праць у світовій кооперативній літературі».¹¹

Наступною важливою, в наслідок війни шризабутою, книжкою Тугана є «Бумажные деньги и металлы» (вид-во «Русская культура», Одеса, 1917), в якій, крім критики інших грошових теорій, знаходимо власну Туганову «кон'юнктурну теорію грошей», яка на багато років випередила подібну теорію Кейнза.

В останній книзі «Социализм как положительное учение» (1918) Туган-Барановський доводить, що ідеалом є абсолютна та найвища цінність і ідеальною та останньою метою суспільного прогресу не є соціальна рівність, а соціальна *вільність*, яка панує в суспільстві вільних людей (вид-во «Кооперация», Петроград, 1918, стор. 85-95). Його мотто — «віль-

¹¹ Społeczne zasady kooperacji, Wydział propagandy Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spożywczych, Warszawa, 1923, 439 str. (Єврейський переклад: вид-во Мерказ, Тель-Авів, 1937).

Alexander Gerschenkon, Die Genossenschaftstheorie Tugan-Baranowskis, „Vierteljahrsschrift für Genossenschaftswesen“.

ність понад усе». Таким чином Туган наближається до анархізму. Наприклад, уже в праці «Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку» (1906) він уважав анархізм за безпідставну та фантастичну ідею, а тепер він одібно анархістичний комунізм як найбільш пожаданий соціальний ідеал. Мицюк уважає, що в цьому Туган наближається до М. Драгоманова в його «Переднім слові» до «Громади» 1878 року і в програмі Громади 1880 року. Однак розуміння соціального ідеалу Тугана-Барановського не виключає, що сподіваний соціалістичний лад колись перейде в інший лад, який якостево відрізнятиметься від соціалістичного; соціальний ідеал є в нього історичною категорією, яка підлягає законові невинного розвитку.

Заки перейти до українського періоду життя та наукової творчості Тугана-Барановського (тобто періоду, коли він почав писати по-українськи), треба відповісти на питання: які політичні погляди він заступав в останніх двох роках свого життя?

Видатний німецький економіст Г. Ю. Серафім уважає Тугана *етичним* соціалістом.¹² Справді, Туган уважав етику за підставу загальноприйнятої економічної теорії. Коли ж ближче приглянутися до його останніх статей та брошур, наприклад, статті «Остання мета кооперації» («Українська кооперація», ч. 1, 1918) або до памфлета «О кооперативном идеале» (Кооперативное издательство, Москва, 1918, 10 стор.), побачимо щось інше: Туган порівнює кооперативу з державним соціалізмом і робить висновок, що кооперативи є найвищою формою суспільного ладу, яку тільки можна собі уявити, а це тому, що своїм змістом кооперативи є установами анархічного типу і тим самим гарантують людині найбільшу свободу. Таким чином, на нашу думку, Туган-Барановський у роки перед смертю став на позиції кооперативного соціалізму.

Далі буде

¹² *Hans-Jürgen Seraphim, Neuere russische Wert- und Kapitaltheorien, Walter de Gruyter & Co, Berlin—Leipzig, 1925, 194 S.*

Роздуми на схилі життя (IV)

Л. Васильківський

Навантаживши домовини до кількох товарових вагонів, ми від'їхали наступного дня у напрямі Ніжен—Конотип і на станції Крути розпочали розшуки місця поховання забитих та розстріляних наших товаришів. Завдання було важке, бо не всі були поховані разом. Як нас поінформували місцеві селяни, більшовики не дозволили їм поховати розстріляних і забитих. Деяких селяни потайки поховали в різних місцях. Більшість засипали в двох чи трьох ямах самі більшовики та зрівняли землю, аби не було сліду, де саме були засипані герої. Всіх загиблих ми так і не знайшли, хоч як старанно нам допомагали місцеві селяни відшукати місця, де могли бути засипані трупи.

Майже всіх, кого взяли до полону, було по-звірячому покалічено під час розстрілу. Трупи були з розбитими головами, повибиваними зубами, повиколюваними очима. Кілька трупів цілком не вдалося розпізнати, настільки вони були знівечені. Одного з нерозпізнаних щойно в Києві пізнала мати за монограмою на сорочці.

Коли ми привезли тіла забитих до Києва, два дні батьки та родини розпізнавали своїх близьких на запасних лініях київської залізничної станції, де стояли вагони з домовинами. За кілька день від залізничної станції вийшов урочистий похорон вулицями Києва.

Більшість тіл віднайдених героїв поховано в спільній могилі на кручі Аскольдового кладовища або «Угорської гори», як раніше називали це місце. Могила крутівських героїв після зайняття Києва більшовиками була в 1919 році зрівняна і на цьому місці зроблено парк. Місце могили знаходилося на галявині, дещо вище і ліворуч від малої церкви-ротонди, що стояла на місці, де за давніми переказами нібито поховано Аскольда. Кількох поляглих поховали батьки і родини в своїх родинних гробницях на інших кладовищах, як, наприклад, родина Шульгиних — свого сина.

Урочистий похорон відбувся на державний кошт з військовими почестями. Гарного весняного ранку почалися похоронні обряди, а скінчилися місячним вечором при великій кількості київського громадянства та при участі представників уряду, делегацій, парламенту, війська — на чолі з головою Центральної Ради проф. Михайлом Грушевським.

Домовини з тілами забитих і розстріляних були поставлені по дві на кількадесятьох селянських возах, що їх тягли

сірі українські воли. Всі домовини були покриті червоними китайками, згідно з старим козацьким звичаєм. Під час походу містом і в час служби Божої над могилою співав хор під орудою О. Кошика. Над відкритою могилою промовляв професор Михайло Грушевський та професор Другої української гімназії в Києві, старші учні якої всі вступили до Студентського куреня Січових стрільців і майже всі загинули. Цей гімназіальний професор надзвичайно барвисто порівняв крутян з героями Тернопіл. Від того часу це порівняння назавжди лишилося за героями Крутів, які поклали своє життя за нову українську державність тоді, коли десятки тисяч українізованого досвідченого воїнства із зброєю в руках оголошували «неутралітет» в російсько-українській війні, за що пізніше так дорого заплатила наша країна. Крім двох вищезгаданих промовців, виступали ще інші: пам'ятаю, що виступала над могилою письменниця Старицька-Черняхівська та ще дехто, але не всі зголошені промовці могли виступити з уваги на пізній час.

Похорон закінчився пізнього місячного вечора постановою організаційного комітету вшанувати пам'ять поляглих героїв спорудженням на могилі величавого пам'ятника. Події, що невдовзі прокотились Україною, як лавіна, унеможливили здійснення цього задуму.

★

Вкоротці після похорону крутянських героїв у Києві, 29 квітня 1918 року, несподівано стався державний переворот. З'їзд хліборобів-власників, який відбувся в Києві, проголосив генерала Павла Скоропадського гетьманом України. Переворот був організований в порозумінні з німецьким командуванням чи, вірніше, з начальником генерального штабу німецького командування, генералом В. Гренером (пізнішим засновником і куратором Українського наукового інституту в Берліні в 1926 році). Німецьке військо зайняло будинок нашого парламенту, що якраз того дня ухвалив конституцію Української Народної Республіки. Парламент був розігнаний, а деякі міністри й члени парламенту — арештовані. Невеликі українські військові відділи, які були в Києві, не могли ставити опір німецькому війську.

Центральна Рада, мало радикальна для українського селянства, була занадто радикальна в очах німців і землевласників на Україні. Оскільки вона не панувала над ситуацією в країні й не мала доброго адміністративного апарату, не диво, що німці шукали кращого й менш революційного контрагента, який би добре пильнував зобов'язання Берестейського трактату. Формально влада перейшла в руки представників чужої та ворожої в більшій частині нам кляси поміщиків, а фактично перейшла до рук німецького командування. Крім того, на Україні утворювалася база для відновлення старої Росії.

Підтримували гетьмана заможні землевласники, що були в конфлікті з Центральною Радою, яка обстоювала ліквідацію великої земельної власности. Міське населення, яке відчуло весь перший удар кривавого більшовицького терору в 1918 році, було в більшості настроєне теж досить стримано до лівих реформ Центральної Ради. Частина української інтелігенції та війська бачили в гетьманщині романтику й традиції української державности.

Незабаром одначе всі верстви українського суспільства зрозуміли, що влада гетьмана Скоропадського була ворожа як національно, так і соціально до українського народу.

За підтримкою німецького війська почалися на українському селі розправи «каральних відділів», складених з російських старшин. Делегації селян у Києві приймав міністер земельних справ, російський поміщик на Україні, який не вмів і не хотів говорити по-українськи. У багатьох міністерствах Української Держави лунала виключно російська мова, а урядовці-москалі цілком одверто виявляли свою ворожнечу до всього українського.

Вже скоріше ніж за місяць після проголошення гетьманату, вибухли повстання селянства проти влади, які жорстко ліквідували російські добровольці з гаслами «єдиної неділімої» Росії. При поважніших повстаннях ліквідацію перебирали на себе німецькі війська. Так, наприклад, у Таращанському повіті селяни знищили дві батареї артилерії, а гармати з обслугою закопали, не лишилося й сліду.

Майже всю добу гетьманської влади (сім з половиною місяців) я перебув у Києві, працюючи в київських українських видавництвах, бо військовий відділ, в якому я перебував після повернення з Криму, був після гетьманського перевороту розформований, як і деякі інші військові частини, що негативно ставилися до перевороту.

★

Київ у 1918 році був якийсь незвичайний, інший, нервовий, та разом з тим веселий — аж надто хворобливо веселий. Україна (зокрема Київ) була оазою добробуту й порядку, коли в Росії панував більшовицький терор. Населення міста збільшилося непомірно: сюди втікали заможні кола Росії. Після продовольчої скрути та терору в російських містах всі ці багаті промисловці та представники російської аристократії, як у божевільні, віддавалися забаві. У місті множились, як гриби після дощу, каварні, ресторани, винарні й дрібні кабаре, де було повно аж надто веселої публіки, публіки чужої — німецької та російської. Як іти було ввечері центральними районами міста, усюди було чути різноманітні мелодії модного тоді танго. Було навіть танго на російські слова:

Под знойным небом Украины,
Где немцы ходят, как в Берлине,
Танцуют все танго.

Це був ніби бенкет під час чуми — таке враження справляв Київ. Присутність німецького війська, а головне старшинського корпусу з головного командування, дипломатичних представництв Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії притягала в Київ багато агентів альянської та більшовицької контррозвідок. Багато було в Києві поляків, кількість яких побільшилася дідичами з маєтків, розparcelьованих українськими селянами. Зголоднілий німецький старшинський корпус, відпочиваючи після західнього фронту, бавився та об*їдався київськими достатками, кидаючи гроші направо й наліво. Не менш гучно бавилися російські багатії. Київ, столиця Української Держави, був більш чужий, ніж свій. Всюди лунали російська, німецька та польська мови.

У такому «розбавленому» Києві одного літнього ранку 1918 року сталася трагічна подія — вибух порохових військових складів і складів амуніції, які дісталися в руки німецької армії.

Організацію знищення цих великих запасів амуніції Південно-західнього фронту виконала з доручення Антанти Польська організація військова (POW) — таємна організація пілсудчиків, з метою, щоб німці не використали великих військових запасів на західньому фронті. Одним з організаторів цієї акції був Генрик Юзевський, пізніший волинський воевода за часів Пілсудського.

Пригадую, як одного літнього ранку, десь біля сьомої години, збудив мене сильний вибух. Підскочивши до вікна, я побачив велику хмару білого та жовтого диму над Печерським. Швидко вбравшись, я вибіг на вулицю та попростував у напрямі вибухів, які тривали далі. Вкоротці вже мав від зустрічних відомості, що це вибухи в порохових складах на Звіринці. На вулиці зустрічалось багато людей, що в паніці втікали в білизні.

Звіринець був теж робітничим районом міста, а військові склади майже прилягали до мешкальних забудов. Замах був здійснений ранком, коли робітники вже відійшли на працю, жінки в багатьох випадках теж відійшли за покупками на базар, а вдома лишилися діти; тому серед жертв було найбільше дітей.

За півгодини я вже був недалеко місця вибухів і зголосоївся до рятувальних відділів. Акція рятування продовжувалась аж до вечора. Всі пожежні команди міста разом з військом намагалися льокалізувати вибухи, які продовжувались ще й уночі. Різноманітні вибухові матеріяли давали різнокольорові світлові ефекти, утворюючи фантастичний образ. Мешкальні будинки, переважно дерев'яні, горіли, як сірники. Силою вибухів були зривані частини будинків, другі половини лишалися не ушкоджені. В одному з таких будинків зауважили ми в час рятування колицку з дитиною в зацілілій частині мешкання, до котрого вже наближався

вогонь. Один із членів рятівничої дружини виніс колыску з немовлятком...

Після вибухів та пожежі на місці Звіринця майже нічого не лишилося, а людські втрати сягали, здається, до понад 150 осіб.

Того ж самого 1918 року влітку було вбито на вулиці Києва фельдмаршала Айхгорна, головнокомандуючого німецькими військовими силами на Україні.

Свідоме українське громадянство з неспокоєм дивилося на ненормальний стан в Українській Державі.

*

Справа організації та вислання за кордон дипломатичних представництв виникла ще за Центральної Ради, за уряду Всеволода Голубовича, коли керівником міністерства закордонних справ був Микола Любінський. Вона посувалася вперед дуже поволі з огляду на німців, які пильно контролювали всі проекти у зв'язку з війною на західному фронті. Гетьманський переворот на деякий час відсунув здійснення цих плянів, і тільки при кінці 1918 року гетьманський уряд відкрив деякі дипломатичні представництва в нейтральних державах (представництва при урядах Центральних держав існували вже від часу підписання Берестейського миру).

У кінці 1919 року я був у Швейцарії, де у Фрібурзі вчився у вищій школі. Я був добре знайомий з членами нашого представництва в сусідньому Берні. На моїх очах переїздили через Швейцарію інші дипломатичні місії, зокрема до Парижу.

Хоч Україна й не була визнана Швейцарією де юре, наше дипломатичне представництво користувалося всіма дипломатичними привілеями. Воно було прихильно прийняте швейцарською владою, яка дуже бажала ввійти в ближчі стосунки з Україною, зокрема в торговельні стосунки.

У складі посольства було кілька дуже цікавих людей, а саме: Гладішовський Олександр, правник за освітою, дуже культурний свідомий громадянин з Галичини, перший секретар посольства; Чикаленко-Келлер Ганна, донька відомого діяча Євгена Чикаленка, яка працювала як перекладач посольства; Шимановська-Косач Оксана, сестра Лесі Українки, і Ван-дер-Брігген Олександр, другий секретар та скарбник посольства.

Особливо цікавою особою був власне Ван-дер-Брігген, що походив із збіднілих голляндських колоністів, які давно оселилися на Чернігівщині. Українською мовою він володів досить слабо, але постійно її удосконалював, багато читав, так що кожного місяця помітний був поступ. При тому це була людина старша, вже під шістдесят років. Спочатку в посольстві до нього було певне недовір'я, але коли його ближче пізнали, всі його дуже поважали та цінили. Це була людина, якій можна було довірити кожну справу. Товариський і ви-

хований, він мав приємний вигляд старшого, сивого пана з доброю військовою поставою, бо був змолоду старшиною гвардії. Посольство завжди посилало його та першого секретаря Гладишевського до швайцарського департаменту закордонних справ у різних справах. Ван-дер-Брігген, як я чув, умів краще, ніж Гладишовський, полагоджувати різні делікатні справи дипломатичного характеру, бо був рухливіший, жвавіший та прекрасно володів не тільки німецькою, але й французькою мовою. Нам, кільком молодим українцям, він був провідником по Швайцарії, яку знав ще з часів своїх молодих літ, коли подорожував по Європі.

Другою особою, яка полонила мене своїм розумом та товариським способом буття, був граф Михайло Тишкевич. Це була надзвичайно скромна, культурна людина демократичних поглядів. Акуратний, невисокий на зріст старший пан, який наближався до шістдесятки, він був стильовою постаттю і ерудованим співбесідником. Заскочений у Швайцарії вибухом війни, Тишкевич, який мав там багато знайомих і, крім того, підтримував листовний контакт з своїми паризькими та лондонськими знайомими, став вкоротці особою, до котрої зверталися дипломати воюючих сторін, шукаючи контактів між собою.

Зараз же по революції, на початку 1917 року, задовго до приїзду у Швайцарію першої української дипломатичної місії, М. Тишкевич послав меморандуми в українській справі всім представництвам головних держав Антанти та нав'язував стосунки з їх представниками в Швайцарії. Рівночасно писав тро українську справу в швайцарській і лондонській пресі.

Бачивши, як інтереси Литви були близькі й подібні до інтересів України, він увійшов у близькі стосунки з провідниками литовського руху та розвинув акцію допомоги жертвам війни у Литві, зібравши великі гроші. За це був обраний почесним членом литовського комітету, а Сметона (пізніший президент Литви) та Вальдемарас (прем'єр) приїжджали дякувати Тишкевичеві за його акцію. Після цього засновано Литовсько-українське товариство, президентом якого обрано Тишкевича.

Українсько-польські проблеми теж не оминули Тишкевича. Так, польський посол у Швайцарії Ростворовський приїздив до Тишкевича в Льозанну з пропозицією підтримати самостійну Україну ціною відступлення полякам Львова, на що Тишкевич відповів, що не має жодного мандату на такі переговори.

Бувши в близькому контакті з представниками Антанти, Тишкевич також прислужився до фактичного визнання України як Францією, так і Англією. Це підтверджує лист французького посла в Берні Бо до Тишкевича, у якому він пише: «завдяки Вашій невтомній праці для Батьківщини Франція визнала самостійність України».

Не знаю, що сталося з архівом Тишкевича, але частина копій листів до нього від визначних політиків і дипломатів того часу збереглася у мене.

Після приїзду до Швейцарії українське представництво нав'язало контакт з Тишкевичем, а після упадку гетьмана Скоропадського переслано Директорії УНР проект призначення Тишкевича послом при Ватикані, сугеруючи рівночасно думку про потребу замінити голову дипломатичної місії в Парижі (Сидоренка) особою Тишкевича, який має добрі контакти серед визначних політиків Антанти. Тому що уряд УНР не вважав покищо за потрібне змінити особу посла в Парижі, маючи, здається, недовір'я до графа М. Тишкевича, призначено його представником України при Ватикані. Тишкевич прийняв це призначення з великим задоволенням, бо був щирий католик, високий достойник папської гвардії та кавалер високого папського ордену. Коротке перебування його у Ватикані (в Римі українським послом був Д. Антонович) дало якнайкращі результати. Він був дуже прихильно прийнятий папою Бенедиктом XV і його державним секретарем, кардиналом Гаспаррі. Від Ватикану Тишкевич дістав лист для Директорії УНР, який був визнанням де факто самостійності України. Тишкевич порушив у Ватикані справу становища українських греко-католицьких священників у Галичині під польським пануванням і звільнення з італійського полону українців-галичан, колишніх вояків австрійської армії. Одночасно Тишкевич просив папу, щоб його представник на мировій конференції в Парижі довідався, яке відношення до нашої справи серед вирішальних сил конференції. Папа зараз же наказав телеграфувати представникові Ватикану на конференції, монс. Черетті, який відповів словами членів Ради п'ятьох: «Україна — велика маса несвідомих селян, якими керує невеликий гурток інтелігентів-соціалістів. Справа її не стоїть добре, але ще не вирішена».

*

З закінченням війни центр політично-дипломатичної діяльності в Європі переніся з Швейцарії до Парижу. З початком 1919 року до Швейцарії прибула перша частина членів дипломатичної місії УНР на мирову конференцію в Парижі. Головою цієї частини місії, як заступник посла Сидоренка, був Микола Левітський, колишній член мирової делегації УНР у Бересті. Тим часом Сидоренко разом з секретарем Антоном Петрушевичем поїхали до Парижу через Італію. У наступних двох партіях прибули дальші члени паризької місії. Небувало велика місія — всього разом близько 50 осіб — була своїм складом більш ніж випадкова (на щастя, за деякими винятками, як, наприклад, проф. В. Тимошенко), що свідчило про нефахову організацію на Україні. Більшість членів не володіла ніякою чужою мовою, а багато з них були відомі з співпраці з німцями, як, наприклад, Ми-

кола Левітський. Тільки невелика частина місії одержала французькі візи — решта залишилась у Швейцарії аж до квітня 1919, коли була відкликана наказом Петлюри. Весь цей час члени місії вели веселе, гуляще життя, яке часто позначалося скандальними епізодами з втручанням швейцарської поліції. Місія мала великі труднощі з цими «дипломатами», які не визнавали над собою жодного авторитету та часто-густо намагалися робити якусь політику, улаштовуючи дипломатичні обіди й вечері без порозуміння з нашим представництвом.

Не кращою була ситуація в Парижі під головуванням посла Сидоренка. Сам Сидоренко, безсумнівний патріот і розумний інженер шляхів, як політик і дипломат справляв враження наївного провінціяла, який слабо орієнтувався в політичних відносинах взагалі, а на мировій конференції зокрема. Не маючи ніяких знайомств і контактів, він тяжко налагоджував зв'язки з другорядними гарнітурами антантських дипломатів, яких часто переконував у «святості українських домагань» стуканням кулаком по столу. Бачивши лише позитивні досягнення нашої боротьби і не помічаючи згубних дефектів, він присилав урядові здебільшого оптимістичні звіти. Безмежний оптимізм та нездорові відносини й інтриги між членами паризької делегації, де зокрема група В. Панейка вела політику пактування з росіянами, дійшли до відома нашого уряду в Кам'янці Подільському. Сидоренка викликано на Україну для особистого справоздання, а на його місце відразу призначено графа Михайла Тишкевича.

Здаючи собі справу з незвичайно тяжкого становища в Парижі, Тишкевич прийняв це нове призначення. Сцена, на котрій мали виступати наші дипломати, була суцільним лябіринтом. У нас до цього ще треба додати ворожу пропаганду росіян і поляків, які мали великі впливи серед французьких та англійських політиків. Крім того, Тишкевич мав дуже несприятливу ситуацію в особистому складі паризької місії, де витворились аж три політичні табори, які вели політику на власну руку. Навіть у французьких прихильників нашої справи утворився погляд, що Україна не є центром організованого ладу, Україна — нове Мехіко!

Не зважаючи на антиукраїнську пресову акцію росіян і поляків, Тишкевич був дуже добре прийнятий у французькому міністерстві закордонних справ і у президентів Пуанкаре та Дешанеля. Вкоротці після його приїзду була інтерпеляція в справі України в палаті депутатів і в сенаті.

Нав'язавши контакт з секретарем Ллойда Джорджа, Тишкевич здементував всі ворожі наклепи на уряд УНР і відвідав Лондон, де дістав запевнення, що англійський уряд готовий визнати той український уряд, що його вибере українська конституанта. Під час перебування Тишкевича в Лондоні частина ворожих йому членів представництва в Парижі зробила спробу зайняти помешкання делегації та проголосити себе за єдину повноправну репрезентацію УНР.

Отримавши повноваження від уряду, М. Тишкевич на початку 1920 року звільнив більшу частину членів делегації, які паралізували діяльність. Звільнені члени розпочали відкрити боротьбу доносами на Тишкевича урядові УНР. У цій акції, на жаль, брав участь і визначний український політик та дипломат Олександр Шульгин, який різними аргументами (як католицизм, аристократизм, спосіб життя — Тишкевич любив спати вранці до 10 години) намагався переконати наш уряд у потребі відкликання Тишкевича. Ця кампанія вкоротці дістала дальшу допомогу в особі Миколи Василька.

За час свого перебування в Парижі Тишкевич нав'язав контакти з знайомими йому політиками, дипломатами та визначними військовиками. Він був у добрих відносинах з грецьким делегатом на мирову конференцію Венізелосом, впливовим політиком європейського масштабу. В італійського делегата Титтоні Тишкевич вистарався допомогу для галицьких полонених, колишніх вояків австрійської армії. Він був також знайомий з маршалом Фошем і шефом його штабу, генералом Веганом. Більшість своїх знайомств він завдячував клерикальним колам, в яких його дуже шанували. Саме в цьому його вороги бачили «велику небезпеку» для української справи.

В господарській ділянці Тишкевичеві вдалося ввійти в контакт із сталевим трестом Смоф і спілка в справі фінансової допомоги українському урядові на подібних умовах, які прийняли Латвія та Литва. Ці пропозиції, які були переслані нашому урядові, були відкинені як не вигідні, на думку тодішнього міністра фінансів Барановського.

У 1921 році граф Михайло Тишкевич припинив свою дипломатичну діяльність у Парижі. При прощальній аудієнції в міністерстві закордонних справ Тишкевич почув прояв симпатії французького уряду до України та запевнення, що «визнання самостійної України станеться фактом, як тільки територія її буде в руках уряду УНР».

*

Під час моїх студій у Швейцарії моїм професором математики був російський єврей п. І-р. Він був особистим знайомим В. Леніна-Ульянова, з яким постійно зустрічався під час його перебування на еміграції в Швейцарії аж до виїзду в 1917 році до Росії. У розмовах з професором доводилося мені багато чути про «творця жовтневої революції». Це були цікаві об'єктивні зауваги спостережливої людини, без тієї редакційної косметики, якою тепер так прикрашають «найбільш людяну серед людей людину».

«Колись я запитав Леніна, — казав професор, — яка його думка про тезу рівності в революційних гаслах, тезу, котра вже скомпромітована Французькою революцією. Як математик, я бачив усю абсурдальність цієї тези, бо „рівність” — термін, який я дозволив би вживати тільки в

математиці. Числа можуть бути рівні, люди — ніколи, бо їх різнить здібність і своєрідність. Отож ми, інтелігенти, свідомо баламутимо маси багатьма гаслами, особливо ж гаслом рівності. Ленін визнав мені слухність, — казав професор І-р, — але підкреслив, що успіх революції залежить від привабливих гасел».

Отож у ляпідарній оцінці цього математика Ленін був здібним організатором і промовцем, але промовцем, який започаткував новий стиль. Цей стиль, казав професор, є найстрашнішою хворобою нашої доби: бігунка слів при одночасній обструкції думки. Математично резюмуючи: Ленін — демагог-егоцентрик, розумний, добрий тактик, а при тому прихований російський шовініст з вродженими рисами і характером азіята.

Що сталося з професором І-ром після 1921 року, мені не відомо. Я довідався тільки, що він вийшов до Радянської Росії на запрошення Леніна як професор математики.

*

Весь 1917 та 1918 рік у Швейцарії пройшов у сталих контактах між українськими, білоруськими та литовськими політичними діячами. Зокрема дружні зв'язки були між українцями і литовцями. Ці контакти привели до спільної конференції цих народів на початку лютого 1919, яка відбулася в українському посольстві в Берліні. Українську сторону представляли посол Микола Порш і радник Роман Смаль-Стоцький; Литву — посол Шавліс, міністер Ічас, посол у Лондоні Чепінський та член паризької делегації Чиховський; Білорусія була представлена своїм заступником при литовському посольстві в Берліні Ластовським. Виходячи з глибоких життєвих зв'язків та інтересів цих трьох народів, конференція прийшла до висновку запропонувати своїм урядам проект Балтійсько-чорноморської федерації та потреби зондувати ставлення Паризької мирової конференції до цього проекту. Але сильні польські впливи на мировій конференції та польська експансія на білоруські землі перекреслили ці старання.

*

Оцінюючи загальний рівень наших дипломатичних представництв, треба визнати, що він був задовільний, беручи до уваги абсолютний брак фахових дипломатів. Майже всі становища послів були обсажені людьми, що володіли чужими мовами і мали вищу освіту, а в багатьох випадках правниками, які виявили вміння орієнтуватися в лабіринтах європейської політики. Натомість нижчий склад дипломатичних представництв часто складався з випадкових людей, що в більшості не володіли чужими мовами.

Але, якби навмисне, найслабші сили попали до складу нашої делегації на мирову конференцію в Парижі. Скла-

далася вона з п'яти повновласних делегатів: Сидоренко — голова, Панейко — заступник голови, представник Західньої області УНР, Шульгин, Матюшенко та Арнольд Марголін. Всі справи мали вирішуватися колегіально на підставі інструкції міністерства закордонних справ і державного секретаріату закордонних справ Галичини.

Інструкції приходили щораз рідше до Парижу, а після окупації Галичини поляками майже взагалі не доходили. Як ж могли бути інструкції з нашого міністерства, відрізаного у Вінниці чи Кам'янці Подільському від усього світу? Почалася самочинна, сепаратна діяльність трьох груп: галичан, федералістів і самостійників. Зокрема шкідливою була діяльність групи Панейка, яка від самого початку стала на позиції окремої галицької державности. Характеристичним для ментальности цієї групи є епізод: на уповноваженнях до переговорів про польсько-українське перемир'я, що прийшли з Станиславова, була печатка «Західня область Української Народної Республіки». На це зареагували найближчі співробітники Панейка — проф. Томашівський та інші: «Ми тут докладаємо всіх сил, щоб переконати мирову конференцію, що ми — окрема держава, а ви тут приходите з тим ідіотизмом!»

До послів, які, на жаль, не відповідали своїм завданням, належали, крім згаданого Сидоренка, перший та другий послы в Німеччині — Севрюк і барон Штейнгель. Першому треба закинути вельми молодий вік (24 роки) як на голову делегації на мирових переговорах у Бересті і посла в Німеччині. Пізніше Севрюк придбав життєвий і політичний досвід, опанував мови, але з політичного погляду не був на високому рівні, бо схилився до більшовизму. Барон Штейнгель, другий посол України в Німеччині за часів гетьмана Скоропадського, був дідичем з Волині, членом ТУП (ще за царських часів), засновником українського музею в Городку на Волині — великим українофілом. Але всі додатні сторони й українофільство барона згасли після гетьманського перевороту, коли він став одним із стовпів федералізму та виявив себе політичним обскурантом і запеклим германофілом. Отож у час свого урядування в Берліні, коли Німеччина вже стояла на краю воєнної катастрофи, Штейнгель вперто стояв на плятформі німецької орієнтації і 24 жовтня 1918 був на урочистій авдієнції у Вільгельма II. Це був час, коли самі німці не вважали за потрібне здійснювати цю візиту та неофіційно радили українським дипломатам нав'язати політичні контакти з Антантою.

*

Праця наших дипломатичних представництв, крім політично-дипломатичної діяльности, полягала в інформації чужих народів про наше самостійне національне існування. Для цього видавалися публікації про культурне, політичне й економічне життя України та нав'язувано співпрацю з

пресою. Найінтенсивнішу діяльність у цій ділянці виявили наші представництва у Швейцарії та Франції, які видали кількадесят публікацій і постачали десятки статей для преси. Крім того, бельгійська, голландська, данська та скандинавська преса часто писала про українські справи під впливом наших дипломатичних представництв.

Контакт з народами колишньої російської імперії, як уже згадувалося, підтримував у Швейцарії граф М. Тишкевич ще від початків першої світової війни. Пізніше ці контакти поширились, і наше представництво було в постійному зв'язку з представниками Грузії — Сумбатовим та Шавішвілі, Азербайджану — Бамматом, Литви — Шавлісом, Ольшевським і Давмантасом. Безпосередніх стосунків не було тільки з росіянами та поляками.

Витворилася така ситуація, що наше дипломатичне представництво у Швейцарії було при кінці 1918 року єдиним представництвом з території колишньої Росії. Царське посольство припинило свою діяльність, а більшовицьке неофіційне представництво було змушене виїхати з Швейцарії на вимогу швайцарської влади в листопаді 1918, бо було надто тісно зв'язане з комуністичними заворушеннями в кантоні Сольотурн, де в місті Ольтені постав навіть «совдеп».

На тлі цих подій велика російська еміграція у Швейцарії та інші громадяни російської імперії, боячись, щоб не були вислані за свої більшовицькі папшпорти, кинулись до нашого представництва, «доводячи» свою приналежність до України, домагаючись опіки та українських папшортів, бо знали, як наше представництво було прихильно прийняте швайцарською владою і суспільством.

Отож працівники нашого представництва мали багато роботи, бо досить великий відсоток колишніх російських громадян походив з України і мав право на українські папшпорти. Мої знайомі з дипломатичної місії працювали від ранку до вечора, щоб полагодити всі справи адміністраційно-консульського характеру та одночасно підготовляти матеріали для політичної праці.

*

У 1919 році у Відні пощастило мені зустріти Українську республіканську капелю О. Кошиця і чути її концерти. Тут, після концертів у Чехо-Словаччині, вона розпочала свій тріумфальний похід Європою та Америкою, прославляючи українську пісню на трьох континентах. Пізніше ще усміхнулася мені доля: я мав нагоду почути наш славний хор у Варшаві та в Берліні, де він, як завжди, збирав лаври й полонив серця навіть наших ворогів. Незрівняного нашого диригента й композитора, якого я знав ще з київських часів, коли він керував прекрасним студентським хором у Києві, я мав знову нагоду бачити в сяйві європейської слави.

Закінчення першої частини

Таки не забутий письменник

Володимир Винниченко. ОПОВІДАННЯ. Підготовка текстів, упорядкування та критико-біографічний нарис Михайла Мольнара. Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі (Відділ української літератури в Пряшеві), 1968, 302 стор., тираж 1470.

Книжку підготував до друку висока. І хоч ми як народ численні, культурно ми не піднялися вище потенціалу наших сусідів: порівняймо себе з словаками, угорцями чи хорватами — про їхню літературу народи світу знають куди більше, ніж про нашу. Тому ми аж ніяк не можемо собі дозволити на «викинення» з літератури того чи того письменника, який «ідеологічно» не вкладається в якусь панівну схему.

У збірці 17 оповідань, що охоплюють 260 сторінок. Решта — вступне слово впорядника (яке публікується в цьому числі нашого журналу), дві рецензії на появу першої Винниченкової збірки п. н. «Краса і сила» (1903) з-під пера Івана Франка й Лесі Українки, бібліографія літератури про творчість В. Винниченка (122 позиції) і повідомлення Віктора Приходька, що було надруковане в нью-йоркській «Свободі» (ч. 68, 1968), у якому з'ясована доля архіву та спадщини нашого письменника.

У кожній літературі існують письменники, справедливо чи несправедливо забути чи то читачами, чи критиками, чи істориками літератури. Глибокі зміни, що проходять через суспільства з генерації в генерацію, завжди приносять певну переоцінку культурного вкладу в загальнонародну скарбницю того чи того автора. Ми, українці, не є тут якимось окремим винятком. Через відомі нам усім суспільно-політичні процеси, що відбувалися на Україні і серед нашої спільноти на еміграції, ця кількість несправедливо недоцінених авторів у нас надто

Заторкуючи в своєму вступному слові «Забутий письменник?» цю болючу проблему, Михайло Мольнар наводить ті невідрадіні факти, що спричинили сумний стан, у наслідок якого ціла генерація молодих письменників на Україні вистала на вузько вибраній («ідеологічно перевірених») літературі, де були відсутні такі представники красного письменства, як Панько Куліш, Борис Грінченко, О. Олесь, Микола Вороний та багато інших з «пердреволюційної доби» і великий ряд визначних імен з літератури 1920—30-их років. Що цей етап, як здається, частково проминув і сьогодні літературна молодь може дістати в руки принаймні вибір творів цих авторів, це вже досить значний крок вперед. Але коли порівняємо наші відносини на культурному відтинку з тими ж у наших сусідів, цей «крок» буде таки дуже маленький.

На еміграції В. Винниченко

не був аж так цілком забутий, як це представляє упорядник збірки. Нагадаймо, що 1948 року появилася збірка «Краса і сила» (у Західній Німеччині) і в 1950-их та 1960-их роках опубліковано дещо з його спадщини.

Велика шкода, що в рецензовану збірку не могла ввійти відповідь Григорія Костюка, голови комісії УВАН у США для вивчення й охорони літературної спадщини В. Винниченка, що її він написав упорядникові збірки на питання про долю цієї спадщини і що була опублікована в нашому журналі за вересень 1968. Тут бо читач знайшов би вартісні інформації про працю згаданої комісії і про вигляди нових видань.

Куди сумнішою є можливість повернути читачеві на Україні твори Володимира Кириловича. Хоч були обіцянки з офіційних трибун і хоч заходи в цьому напрямі напевне йдуть далі з боку сумлінних людей, які дорожать українською культурною спадщиною, справа, на жаль, далеко не посунулася. Можливо, що поштовх з Пряшівської землі спричинить (як у випадку збірки Б. І. Антонича) деяке поживлення і матиме позитивні наслідки.

Немає сумніву, що політична заангажованість В. Винниченка на початку нашого століття і під час визвольних змагань України була однією з причин «виписання його з літературної метрики» по обох боках політичного кордону, що створився після революції. Якби наша літературна критика була більш далекогозора й орієнтувалася на справжні літературні якості творів, а не на політичні переконання даних авторів, становище нашої літератури було б краще, ніж воно є сьогодні.

М. Мольнар слушно наводить відгуки Івана Франка та Лесі Українки на появу першої збірки Винниченка в 1903 році. Франко, який особливо болюче відчував порожнечу, що запанувала на початку 20 століття в нашій літературі, коли молоді сили кинулися почасти в безплідні пошуки декадансу, щиро привітав Винниченка. Його рецензія була надрукована в «Літературно-науковому віснику» (1907, кн. X, стор. 139-141), і Мольнар передрукував її у збірнику (стор. 276). Також і Леся Українка, яка, як і Франко, добре знала літературну ситуацію в Європі, зуміла оцінити талант молодого автора і той новий дух, що його він увів в українську літературу, яка подекуди ще жила соками етнографізму та просвітянщини. За передрук цієї маловідомої статті Лесі Українки (сперше надрукував її Б. Якубський у 12-томному виданні творів поетки, Київ, 1930) треба бути зокрема вдячним упорядникові. Стаття написана по-російськи і була, мабуть, призначена для російського журналу «Жизнь» (де її не надруковано); вона збереглася в спадщині поетки. Між літературно-критичними статтями, вміщеними в 10-томнику Л. Українки (Київ, 1963), її немає. Дуже цікаві анотації до цієї статті, що їх подає Мольнар (стор. 279). Стаття являє собою глибоку аналіз першої збірки Винниченка і показує надзвичайну ознайомленість Лесі Українки в літературно-мистецьких питаннях.

Винниченко належить до тих рідкісних українських письменників, що свій літературний виступ не почали з наслідування когось із своїх попередників. Він намагався віддати життя, що вирувало навколо нього, своїми власними засобами, які найбільше прикметні натуралізмом та психологізмом. А що

він особисто зазнав це життя в усіх його проявах, — тобто знав, як живуть степовий батрак і селянин, дрібний провінційний інтелігент і студент-революціонер, солдат і в'язень, міський інтелектуаліст, який мріє про суспільні реформи, — то і його проза стала невичерпною криницею для пізнання суспільних, культурних та політичних відносин на Україні на початку нашого століття. Керуючися новими імпульсами, що йшли до літератури з боку дослідів психологів, Винниченко, як багато його сучасників, зумів у своїх творах щасливо поєднати аналізу суспільних і психологічних явищ і завдяки сильному епічному талантові дав глибоко потрясаючі образи людей та життєвих процесів передреволюційної доби і пізніших років.

Винниченкові оповідання ще сьогодні вражають силою динаміки, багатством тем та мотивів, могутнім пульсом непідробного, справжнього життя, тоді як твори багатьох його сучасників, які дебютували разом з ним, видаються нам безкровними та в'ялими і залишають нас байдужими.

У рецензованій збірці широка палітра цікавих тем, що віддзеркалюють життя різних соціальних верств. Барвіста, соковита мова, вдало переплетена сленгізмами та арготизмами, російсько-українським «суржиком», яким говорили солдати, тюремна сторожа, в'язні та міська чернь, а також добре ведені лаконічні діалоги характеризують Винниченкову прозу.

Ми віримо, що теперішній читач, якому попаде в руки ця збірка, зуміє відкрити для себе красу і силу цієї прози і з свого боку постареться, щоб збірка стала доступною ширшому колові любителів літератури.

При допомозі перекладів Володимир Винниченко може знайти шлях у чужі літератури, де він витримає конкуренцію з своїми сучасниками. Варто б віднайти німецький переклад Винниченкової п'єси «Чорна пантера і білий ведмідь», що її на початку 1920-их років поставив у Берліні відомий тоді режисер-експериментатор Піскатор.

Анна-Галля Горбач

Думки про ролю письменника

Надрукований у «Сучасності» (ч. 12/96, за грудень 1968) «Лист до Олеса Гончара і секретарів СПУ» викликає ряд думок, над якими варто було б зупинитися тим більше, що висловлені в листі думки мають також деякий стосунок до українського літературного життя на еміграції.

Цей лист такий делікатний щодо форми і такий стриманий у своєму тоні, у ньому говориться про такі самозрозумілі речі, що треба просто дивуватися, чому він поширюється на Україні тільки в рукописній формі. У листі ж говориться про деякі недоліки літературного життя на Україні, зокрема про недостатність перекладів з української і на українську мову, про потребу частіших зустрічей та обміну думками між нашими письменниками і представниками інших літератур.

Про це говориться також і на еміграції.

З висловленими в листі думками не можна не погодитися. Але можна мати сумнів, чи він був висланий на належну адресу.

Лист адресований до Спілки письменників України (СПУ) — до професійної організації літераторів. Це свідчить, що українським письменникам приписується ширша, ніж деінде, функція, і тому прийнято звертатися до них у багатьох справах, що не мають безпосереднього стосунку (а тільки посередній) до літератури. Якби подібний лист був написаний на

еміграції, можна б припускати, що його адресували б Об'єднанню українських письменників «Слово» в Нью-Йорку.

Тут не місце розглядати, на яку або на які адреси мали б бути спрямовувані подібні листи. Однак, на нашу думку, професійні об'єднання письменників або мистців повинні стояти не на першому місці в такому списку адрес. А якщо лист уже звернений до письменників, його зміст міг би бути дещо інший і повинен би бути ілюстрований хибами іншого роду (а такі також є!) — хибами, які безпосередньо стосуються письменника, з якими останньому важко впоратися самому. Такі зауваження (що властиво є функцією критики) для мистця дуже корисні, і він потребує їх, як повітря. Вони, ці зауваження, допомагають йому розв'язувати питання, що турбують його самого, і тим самим допомагають підносити позем його творчости.

Багато склалося причин на те, чому в нас дійшло аж до такого поширеного розуміння мистецтва, чому нашим мистцям приписуються додаткові функції і чому український мистець мусить турбуватися справами, які лежать поза засягом його точно визначеної професії. Для цих причин можна б знайти навіть деякі виправдання.

Тут також не місце зупинитися над цими причинами, бо це завело б нас задалеко. Обмежимося тільки самим ствердженням факту. Таке, в нас глибоко закорінене, розуміння функції

мистецтва надає нашій літературі специфічного характеру і визначає її стиль, а, мабуть, також і її позем. Коли хтось шукає причин недомагань нашої літератури і нашого літературного та мистецького життя, то саме в тій «околиці» слід було б їх шукати.

Є багато причин для недомагань українського літературного життя, і вони залежні від багатьох факторів, на які письменник не завжди може мати вплив. Тому Спілка письменників України — навіть при найкращих бажаннях та найсприятливіших умовах — не могла б упоратися з усіма тими питаннями вже хоч би тому, що багато з них лежать поза засягом функції письменника, а, може, і поза засягом діяння професійних об'єднань, у яких ці письменники згуртовані.

СПУ могла б напевно поробити відповідні заходи і запобігти деяким недомаганням, визначеним у згаданому листі. Вона могла б, наприклад, добитися того, що зацікавлені літературою могла б передплатити прашівський двомісячник «Дукля» чи якийсь інший літературний журнал, що появляється поза межами СРСР. Але чи для цього потрібне аж письменницьке об'єднання? Чи не є це завданням когось іншого? А коли такого «іншого» немає, чи це є доброю розв'язкою ставити в цю порожнечу, яку нормально виповнює такий хтось інший, саме письменника? Письменник же має свою окрему функцію. Справді, він міг би взяти на себе чийсь обов'язки і він часто (може, й зачасто) це робить: але ледве чи хтось інший може взяти на себе його літературні обов'язки і виконувати їх замість нього. А літературою (якщо вже мусимо вживати утилітарного аргументу) письменник може зробити куди більше!

Хоч цього аргументу, так уже стертого і так у нас улюбленого, краще взагалі не вживати, бо ніщо не в силі притупити вістря мистецтва так, як це чинить його утилітарне спрямування.

Очевидно, недомаганням літератури може запобігти насамперед головний актор дії — письменник. Залишається тільки питання (а з цим і часті в нас розходження): якими засобами він може це зробити? Яка до цього найкоротша дорога, і чого (якщо чогось) можна від нього вимагати?

Розглядаючи ці питання, треба передусім докладно уточнити, яка є функція письменника.

Відповідь, мабуть, проста: функцією письменника є писати книжки. Тут не треба аж доводити, що корисніше: чи письменник має концентруватися та поглиблювати свою професію, чи повинен «латати» всі інші недомагання зрізничкованого суспільства?

Письменник має творити!

А вже справа суспільного середовища створити йому відповідні умови. Передусім суспільство не може обтяжувати письменника позамистецькими завданнями, які є не тільки тягарем для нього, але також (як показує досвід) традиційним тягарем для нашої літератури. І хоч твору від письменника не можна вимагати, бо твори не так часто народжуються, але можна створити такі умови вільної творчості для письменника, в яких можна б принаймні такого твору очікувати. Єдино такий твір зможе збудити зацікавлення нашою літературою. Бо зацікавлення, а з тим також і ширші контакти, про потребу яких у нас так часто і так багато говориться і на брак яких чути постійні нарікання, це — ніщо інше як природне

тяжіння замкнених у мистецькому творі ідей. Літературний твір, що має в собі глибокі ідеї загальнолюдського звучання, посідає притягальну силу, що її не можуть послабити, наприк-

лад, низькі тиражі чи якісь інші непригожі обставини.

Зрештою, не існує такої сили, яка могла б стримати діяння доброго, високоцінного твору.

Я. Г.

Чергова кампанійщина чи дальше загострення боротьби на «ідеологічному фронті»?

Уся київська т. зв. «республіканська» преса від 16 квітня опублікувала офіційне «Інформаційне повідомлення», в якому читаємо:

«15 квітня у Києві відбувся пленум Центрального комітету Комуністичної партії України. На пленум були запрошені перші секретарі обкомів КПУ і голови облвиконкомів, які не є членами ЦК КПУ, перші секретарі обкомів ЛКСМУ, голови обласних рад професійних спілок, голови правлiнь обласних організацій республіканського товариства „Знання”, керівники республіканських міністерств, відомств та організацій... Пленум розглянув питання „Про дальше розгортання організаторської та ідеологічної роботи партійних організацій республіки по підготові до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна”. З доповіддю виступив секретар ЦК КП України тов. Федір Д. Овчаренко...»

Далі подається список «дискутантів» — усього 15 осіб. У тому числі: чотири перші секретарі обкомів (Ващенко, Шевченко, Дегтярьов, Калига), три перші секретарі миському або райкомів (Ботвин, Щудро, Фоміна), перший секретар ЦК комсомолу (Капто), начальник політичного управління Чорноморської флотії (Руднев), го-

лова ради профспілок (Клименко, він же кандидат президії ЦК КПУ), голова товариства «Знання» (проф. Сиваченко), президент Академії наук УРСР (Патон), перший заступник голови правління Спілки письменників України (Збанацький) і двоє представників, так би мовити, «трудова кляса» (начальник зміни на заводі «Запоріжсталь» Волков та ланковий-механізатор колгоспу Журавський).

*

Ні організатори пленуму, ні «республіканська» преса якось не відважилися опублікувати доповідь Овчаренка або подати принаймні її докладний зміст. Так само промовчано зміст виступів окремих дискутантів, хоч раніше РАТАУ (Радіо-телеграфне агентство України) часто публікувало досить докладний виклад пленумських виступів. Промовчаний також і Шелест, який «на пленумі виступив з промовою».

На публіцистичну «скромність» того роду можуть складатися різні причини. Поперше, в Москві має відбутися пленум всесоюзного ЦК, на якому «будуть розглянені» ті самі питання і з того ж приводу, що в столицях республік, і з тієї ж ділянки («дальшого розгортання організаторської та ідеоло-

гічної роботи»). Отож не випадає у колоніяльній провінції випереджувати імперіяльний центр; до того, провінційні партійні кацки не завжди спроможні вгадати, на яку ногу в генеральній лінії ступити. Тому, мабуть, краще не фіксувати публічно на газетному папері цих пленумських виступів – а то доведеться їх якось корегувати. Подруге, всі ті казенні «обговорення» на республіканських партійних пленумах відгонять такою сріятною, такими «свіжацькими» думками і такими уштампованими шаблонами, що аж важко вимагати від «відповідальних працівників» ЦК КПУ, щоб вони це все трактували як вибірний публіцистичний матеріал для «політичного та трудового піднесення» населення. Тому, мабуть, такі доцільніше обмежитися тільки опублікуванням «відповідної постанови», що її «в обговореному питанні прийняв пленум». А то читачі побачать, що й доповідь, і виступи, і першосекретарська промова є невибагливими грамплатівками наперед заготовленої «постанови пленуму ЦК». Потрете, доповідь можна використати, наприклад, як статтю для одного з чергових чисел «теоретичного» журналу «Комуніст України», а пленумські виступи – відповідно в обласних або районних газетах. Туди вони і своїм змістом, і формою якраз підходять. З промови ж можна зробити різні варіанти для відповідних «оказій» та приводів. Пощо це все публікувати разом в одному числі газети «Радянська Україна»?

Однак можуть бути ще інші причини, які стимулюють згадану публіцистичну «скромність».

*

Впадає в очі (і то не тільки емігрантському спостерігачеві),

що від імени письменницької спілки виступив Юрій Збанацький, а не Василь Козаченко: вони обидва є кандидатами на членів ЦК КПУ. У цьому контексті про Олесь Гончара говорити (і дивуватися) не можна, бо він вибув з ЦК на XXIII з'їзді КПУ, в березні 1966. Отож не справа «Собору» стала причиною його партійної «деградації», але інші раніші, ще докладно не відомі, події привели до того, що тепер у Спілці письменників України «в перший бубон б'є» Збанацький, одним з промовистих доказів чого є його виступ на квітневому пленумі. Можна навіть припустити, що цей виступ послужить йому як матеріал для погромницької статті на сторінках «Літературної України». Лише тоді можна буде встановити, чи останній пленум є тільки однією з «чергових кампанійщин».

З-поміж творчої інтелігенції на пленумі виступили ще Микола Сиваченко – літературознавець, дослідник творчості А. Свидницького, і Борис Патон – спеціаліст електрозварювання з міжнародним іменем, президент Академії наук УРСР з 1962 року. Свої високі позиції в партійному апараті вони завдячують не фактові, що одного громадськість обрала головою правління Товариства «Знання» Української РСР (колишня «Українське товариство поширення наукових та політичних знань»), а другого наукова громадськість – президентом Академії наук; якраз навпаки, на ці видатні громадські пости їх «запропонувала» партія після того, як вони зробили кар'єру в партійному бюрократичному апараті. Наприклад, В. Патон був «обраний» президентом АН УРСР уже як повноправний член ЦК КПУ. Цими ствердженнями аж ніяк не дискваліфікуються їхні наукові позиції та заслуги. Вказуємо тіль-

ки на практику, яку застосовує монопартійний тоталітаризм.

Цікаво також простежити, з яких областей виступили на пленумі партійні генерал-губернатори. Мова йде про три промислові області – Харківська, Луганська та Донецька, і одну сільсько-господарську – Волинська. Від них виступили перші секретарі обкомів. Додати треба ще області Київську та Дніпропетровську (промислові), від яких виступили перші секретарі міськкому або райкому, і Житомирську (сільсько-господарська), речником якої була перший секретар райкому Фоміна. Отож маємо відношення 5 : 2. Іншими словами, ми хочемо вказати на те, що «розгортання ідеологічної роботи» вестиметься передусім у робітничому середовищі, щоб нацькувати його... На кого? Не треба бути аж ворожбитом, щоб відповісти на це питання. Предметом таких цькувань напевне буде молода творча і трудова інтелігенція, яка по-своєму (тобто об'єктивно) тлумачить «ленінські принципи» в національній політиці і порівнює теорію з радянською дійсністю.

У зв'язку з такою нашою інтерпретацією пленуму впадає в очі факт, що перший секретар Дніпропетровського обкому Ватченко цілковито відмовчався, виславши на трибуну першого секретаря Новомосковського райкому Щудра. А Ватченкові можна було багато чого сказати і про «дружбу народів», і про «ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму» в області, а зокрема в його обласному центрі. Він тим більше міг про все це говорити, бо ж на пленумі ЦК КПУ саме йшла мова про «підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». Де ж тоді краще говорити про ці «принципи»?

*

Київська ««республіканська» преса від 19 квітня (тобто аж чотири дні після пленуму) огублювала на двох широких цілосторінкових шпальтах «постанову пленуму». Аж напрошується дуже банальне ствердження: гора народила мишу. Подібних постанов за останні чотири роки – точніше, від падіння Нікіти Хрущова, – було вже більше, і в кожній з них повторялася та сама фразеологія про «відстоювання чистоти» ідеології, про «підвищення пильності» чи про «рішучу відсіч буржуазній ідеології». Аж дивуватися треба, що на «52 році жовтневої революції» партійна бюрократія не спроможна сконцептувати щось нове, яке менше відгонило б заяложеніми штампами. Укладачі пленумських постанов є майже неперевершеними майстрами в повторюванні фраз у роді «далі збільшувати», «постійно зміцнювати», «безперервно поліпшувати» чи «далі підвищувати» тощо.

Ось декілька цитат із квітневої постанови ЦК КПУ:

«Марксистсько-ленінська теорія, ленінський досвід і приклад... є надійною зброєю у непримиренній боротьбі з буржуазною ідеологією, в ідейному розвінчанні сучасного ревізіонізму, правого і „лівого” опортунізму».

«Підготовка до ленінського ювілею стала... важливим фактором у боротьбі... за дальше зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства».

«В ході підготовки до ленінського ювілею значно посилилася ідеологічна робота, пропаганда марксизму-ленінізму, ленінської теоретичної спадщини».

«Пленум уважає, що для успішної підготовки до ленінського ювілею необхідно забезпечи-

ти даліше розгортання організаторської та ідеологічної роботи».

Уже ці цитати свідчать, що вся дотеперішня робота на т. зв. «ідеологічному фронті» просто була «говоренням до лямпочки». Бо завеликими є «ножиці» між «теоретичною спадщиною» і життєвою дійсністю. І не допоможе кампанійщина у зв'язку з «ленінським ювілеєм». Прикро тільки констатувати, що різні недовчені пропагандисти, життєві пристосуванці та безпринципні кар'єристи (що функціонуватимуть під назвою політінформаторів і лекторів) зануджуватимуть населення в час його дозвілля та у вихідні дні. Зануджуватимуть вони передусім молоде покоління, бо в постанові виразно сказано:

«Пленум... зобов'язує партійні і комсомольські організації поліпшити ідейно-виховну роботу серед молоді, підносити її політичну і трудову активність... Виробляти у молоді клясовий підхід до подій і явищ сучасності, непримиренне ставлення до буржуазної ідеології і моралі».

Хоч низовий партійний актив напевне потрактує постанову пленуму ЦК КПУ (як потрактував подібні раніші постанови) як зелене світло для... дальшого розгортання кампанійщини, все ж не вільно недоцінювати безпеки щодо загострення боротьби проти нормально та вільно мислячих членів суспільства. Про таку небезпеку свідчить цитата, до речі, злистана дослівно з постанови пленуму ЦК КПРС від квітня 1968:

«В умовах загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом партійні організації повинні і надалі відстоювати чистоту марксизму-ленінізму, підвищувати пильність радянських людей, давати

рішучу відсіч ворожій ідеології, будь-яким проявам буржуазного націоналізму і шовінізму, нещадно викривати ревізіонізм, правий і „лівий” опортунізм».

Цей пункт постанови знову дає зелене світло, цим разом «компетентним органам» державної безпеки з свого боку визначати, які явища і які вимоги та дискусії підводити під окреслення «ворожа ідеологія», «буржуазний націоналізм» чи «ревізіонізм». Навіть бажання, прагнення та вимоги, що органічно та логічно випливають з уже згаданої «теоретичної спадщини» чи з «принципів ленінської національної політики», можуть дістати названі налічки. Діалектика влади (і то необмеженої влади) визначає, що і кого «чимось» окреслювати. А в наслідок цього «рішучу відсіч» можна дістати в мордовських «виховно-трудовах закладах» суворого режиму.

Коли, з одного боку, «підготову до ленінського ювілею» можна оцінювати як підготову до чергової кампанійщини, то, з другого – аж ніяк не вільно закривати очей на даліше загострення боротьби на «ідеологічному фронті», на посилення засобів терору.

*

Квітневий пленум ЦК КПУ вирішив також організаційне питання: він «перевів з кандидатів у члени ЦК КП України тт. В. Ф. Добрика, В. М. Цибулька, Б. О. Іванова».

З часу XXIII з'їзду КПУ, який відбувся в січні 1966, із складу ЦК КПУ вибули (в хронологічному порядку) в наслідок смерті такі члени: Василь Комяхов, Антін Кочубей, Павло Тичина, Сидір Ковпак, Дмитро Піснячевський і Дем'ян Коротченко.

Мабуть, на місце поета-академіка Тичини вже раніше доко-

оптовано проф. Овчаренка, хоч могло б здаватися, що такий аванс повинні дістати або Козаченко, або Збанацький. Про інших двох авансованих на цьому місці не варто говорити. Але ким є три новоспечені члени ЦК?

Віктор Добрик – типовий технократ, який одночасно зробив також партійну кар'єру. Він закінчив у 1950 році Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту і до 1961 року працював майстром, виконробом і старшим інженером на будівництві, а згодом заступником головного інженера на будівництві Дніпродзержинської гідроелектростанції, де був призначений секретарем парткомітету. Після цього до 1963 року був другим секретарем Дніпродзержинського міського комітету КПУ, а з лютого 1963 до березня 1969 – першим секретарем цього комітету. На XXIII з'їзді КПУ вперше попав у кандидати на члена ЦК. У березні 1969 його «обрано» першим секретарем Івано-Франківського (Станіславівського) обкому на місце Якова Погребняка, який перейшов на Миколаївщину, мабуть, у наслідок викриття підпільної організації «Український національний фронт». Добрик був делегатом на XXIII з'їзд КПРС, де також попав у кандидати на члена ЦК. Про нього ходять чутки, що він протегований не тільки Щербицьким та Дрозденком, але також і Брежневим. Словом, перед ним відкриті широко двері для дальшої партійної кар'єри.

Володимир Цибулько – партієць-апаратник, який почав кар'єру в комсомолі: на XVII з'їзді ЛКСМУ (1955) був «обраний» членом бюро ЦК, у 1956 році працював секретарем Сталінського (Донецького) обкому комсомолу. У 1961 році як заві-

дувач відділу партійних органів Донецького обкому КПУ був делегатом на XXII з'їзді КПРС, як також і на XXIII з'їзді. З 1966 року він є першим секретарем Ждановського міського комітету КПУ; у тому ж році, на XXIII з'їзді КП України, він став уперше кандидатом на члена ЦК.

Борис Іванов – начальник військ Західньої прикордонної округи Комітету державної безпеки (КГБ) при раді міністрів СРСР. У радянській пресі згаданий уже в березні 1963 як генерал-майор. У 1966 році був делегатом XXIII з'їздів КПРС та КПУ від Чернігівської області; на останньому вперше став кандидатом на члена ЦК. Більше даних про нього, з відомих причин, немає.

Чому стільки місця присвячується новопризначеним членам ЦК КП України? – запитає, мабуть, кожний читач нашого журналу.

У цих трьох новопризначених неначе в дзеркалі відбивається вся персональна політика російсько-більшовицького «естаблішменту» на Україні. Партієць-технократ, партійний апаратник-бюрократ і поліційний офіцер-кагебіст – це ті три стовпи, що творять «суспільну» підбудову режиму. Можливо, що рацію матимуть ті з-поміж читачів, які твердитимуть, що ці персональні приклади притягнуті випадково й надумано. Але ж режисурі пленумів Центрального комітету Комуністичної партії України ні випадковостей, ні надуманости не визнає. Вона, ця режисура, справді продумана аж до деталей і жодних «несподіванок» не передбачає. Якби було інакше, пленум «перевів би з кандидатів» когось іншого в члени ЦК.

Володимир П. Стахів

У відповідь на лист творчої молоді

У лютневому числі нашого журналу був передрукований «Лист творчої молоді Дніпропетровського», який у відписах поширювався в 1968 році на Україні й один відпис якого отримала наша редакція. У цьому листі — адресованому В. Щербицькому, Ф. Овчаренкові та Д. Павличкові — виразно поставлено питання:

«Шановні товариші, поясніть, будь ласка, нам, про яку „націоналістическую опасность” базикають свідомі й несвідомі „друзі” українського народу? Хто дав їм право топтатися брудним русифікаторським чоботом на національній гідності українського народу?»

Не потрібно переповідати зміст цього листа, бо він відомий усій українській громадськості на чужині як документ «страхотливого порушення лєнінської національної політики»; бо його текст опублікувала чи не вся українська преса поза межами СРСР та «співдружності соціалістичних країн».

Можна твердити, що у «відповідь» на цей лист київський партійний та урядовий офіціоз «Радянська Україна» від 17 квітня 1969 опублікував «власну кореспонденцію» з Дніпропетровського, в якій, між іншим, сказано:

«В обласному центрі створено громадський університет дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Слухачам університету вже прочитано цикл лекцій з актуальних пи-

тань лєнінської національної політики, проведено теоретичні конференції і бесіди, були організовані цікаві зустрічі з старими комуністами тощо...»

Не виключено, що ідея створення «громадського університету» вийшла від згаданого в листі завідувача ідеологічного відділу Дніпропетровського обкому Васильєва та його безпосереднього зверхника А. Я. Пащенка, який як секретар обкому «відає всією ідеологічною роботою» в області. Овчаренко та його республіканський «відповідальний апарат» у секретаріаті ЦК КПУ схвалили цей плян, щоб в обласному масштабі «загострити боротьбу з буржуазною ідеологією», боротьбу «з всіма ідейно шкідливими, ворожими радянській дійсності» елементами.

Хоч в області напевне вистачає партійних лекторів, пропагандистів та політінформаторів у «брудних русифікаторських чоботах» (як окреслюються в листі провінційні російські великодержавні шовіністи), Васильєв та його «ідеологічна» компанія стягають доповідачів з Російської РФСР і Казахстану, щоб дніпропетровській творчій молоді «вितлумачити», що Москва розуміє під «дружбою народів» та «пролетарським інтернаціоналізмом». Подібне роблять на зустрічах «старі комуністи» типу Дігтярєнтка, які набили руку на наклепницьких статтях у дніпропетровських газетах.

В. П. С.

Читаючи Юрія Тарнавського . . .

Папір і чорнило —
 Приваба з приваб.
 Кого полонили —
 Досмертний їх раб.
 І неміч, і сила,
 І радість, і біль —
 Віками летіли
 До них звідусіль —
 Чорнилом-рядками
 Лягти на папір.
 Їм в рими і гами
 Мережили взір
 Душею крилаті,
 У думці ясні,
 Що вміють здійнятись
 До зір в вишині
 У кожному слові,
 Окриливши їх . . .
 Слова калинові
 Стають із простих . . .
 Слова, що сміються
 Із нас і до нас;
 І ті, що науці
 Посвячують час;
 Що плачуть сльозами;
 Що ділять наш біль —
 Рядками-рядками
 Летять в свою ціль . . .
 Як слово для когось
 Мов пострах чи взір —
 Ховайте від нього
 Чорнило й папір!

Світлана Кузьменко
 Торонто, Канада

*

Є література легкосприйнятна, і є література тяжка . . . іноді до болю тяжка; є література традиційна, і є література новаторська . . . іноді свідомо експериментальна. Найновіша творчість Юрія Тарнавського нале-

Ми всі (мої знайомі, читачі «Сучасности») повністю погоджуємося з відкритим листом, видрукованим у «Новому шляху» (від 21 грудня 1968), щодо деяких «творів», які Ви помістили в кількох числах на продовження, а саме — «Без Еспанії» Ю. Тарнавського. «Сучасність» один з найкращих журналів — шкода займати місце матеріалом, що абсолютно нічого не дає «ні розуму, ні серцю».

Н. Михалевич
 Сент-Поль, Мінн., США

Я засадничо солідаризуюся з відкритим листом моєї сестри, п. Стефи Гурко до Вашої редакції, поміщеним в газеті «Новий шлях». Я не проти модернізму й новаторства, але, даруйте, аж не такого. Чеслав Мілош каже, що поет повинен на один крок випереджувати суспільство, але тут виглядає не крок, а принаймні кілометр, та й не знати, чи це — випереджування. Було б цікаво знати, як відбувався процес творення цієї поезії. Тяжко повірити, щоб можна це творити в повній свідомості . . .

М. Дейчаківський
 Клівленд, Огайо, США

жить саме до цієї другої категорії, і тому природно, що вона в великій частині читачів викликає гостре заперечення і протест.

Вважаємо, що було б помилкою відбирати від Тарнавсько-

го «чорнило й папір», як півжартома пропонує наша співробітниця пані С. Кузьменко. «Сучасність» старається якомога об'єктивно віддзеркалювати літературне життя еміграції в усій його багатоманітності і суперечливості, не виключаючи і не фаворизуючи жодного стилістичного напрямку як такого.

Давайте хвилювання!

Хай мені буде вільно сказати, що «Сучасність» нині якось не хвилює, бо те, що є на Україні, належить до іншого зовсім роду хвилювання. Маю на думці ті проти, які була поставила «Сучасність» давнішими роками. Це було проти тих, які сприймали шизофренічно єврейство, проти тих, які страхалися «нігілізму» Емми Андієвської чи Юрія Тарнавського, проти тих, які не дискутували, а слухали «вождів». Був здоровий глузд, «реалітети», і було трохи філософської думки, яку висловлював Емануїл Райс. Це те, що найбільше запам'яталося і що допомагало в побудові світогляду.

Чому статті І. Костецького створили аж такі зміни, ніяк

Щоб пробити бреш у тому сліпому мурі, яким для багатьох читачів являється «Без Еспанії», редакція попросила Юрія Тарнавського коротко пояснити читачам задум, формальну концепцію і процес становлення його поеми. Ця розмова автора з читачем появиться в одному з найближчих чисел «Сучасності».

не можна, тут далеко живучи, мені зрозуміти. Його статті завжди драгували, і хвала їм за те та добрий спомин. І я досі дивуюся, чому на його статті про українську мову не прийшла відповідь стаття з варстату, наприклад, Юрія Шереха?! Відповідь Шереха була б незвичайною під кожним оглядом і була б для України доказом можливості вільного наукового шукання.

Так само і релігійна тематика в «Сучасності» якось звучала надто нудно.

Тому давайте хвилювання, бож живемо!

Ярослава Гірна
Аллістон, Онт., Канада

З'ясування редакції

На запити наших читачів, які вважають, що публікацією листа до редакції під назвою «Невже „другий фронт“?» (ч. 8/92 за серпень 1968) завдано моральної кривди членові редакційної колегії нашого журналу Романові Рахманному, з'ясуємо, що редакція не мала наміру кинути тінь на добре ім'я Р. Рахман-

ного, публіциста, який в українській та чужомовній пресі послідовно обороняє українську патріотичну інтелігенцію, переслідвану в УРСР та в інших комуністичних країнах.

За редакцію ж. «Сучасність»

Вольфрам Бургардт

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 Роман Кудмик. Вірші про любов.
- 7 Михайло Нечитайло-Андрієнко. Зачароване кладовище.
- 14 Ірина Жиленко. На дні загубленого дому.
- 20 Григорій Костюк. Словотворець із «Східньої вежі» – Джон Стайнбек.
- 28 Михайло Мольнар. Забутий письменник.
- 42 Богдан Кравців. Твори Тараса Шевченка в перекладах на інші мови.
- 53 Яків Гніздоський. Пересунення функцій українського мистецтва.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 60 Іван Дзюба. Кілька зіставлень (читаючи Кобилянську).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 74 Григорій Грабович. Від мітів до критики.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 88 Петро Потічний. Україна і Близький Схід.

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ

- 93 Любомир Коваль. Михайло Туган-Барановський, життя і наукова діяльність (II).

СПОГАДИ

- 103 Л. Васильківський. Роздуми на схилі життя (IV).

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 115 Таки не забутий письменник (Анна-Галля Горбач).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 118 Думки про ролію письменника (Я. Г.) – Чергова кампанійщина чи загострення боротьби на «ідеологічному фронті»? (Володимир П. Стахів) – У відповідь на лист творчої молоді (В. П. С.).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 Читаючи Юрія Тарнавського... (Світлана Кузьменко, Н. Михалевич, М. Дейчаківський) – Давайте хвилювання! (Ярослава Гірна) – З'ясування редакції.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0.70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3.80	38,—	ффр.
Швейцарія	3.20	32,—	шфр.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до
Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників
і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу,
виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Aus-
landsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі приз-
вища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи уне-
можливають їхню реалізацію.

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася збірка творів

Альбера Камю

СПРАВЕДЛИВІ

в перекладі Оксани Соловей

Збірка містить, крім п'єси цієї ж назви, три есеї і одне оповідання.

Ціна книжки 2.— дол. або відповідна сума в перерахунку на інші валюти.

Замовлення просимо слати на адресу нашого видавництва або на адреси наших представників.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною
Вступне слово Івана Майстрєнка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимій Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.